

Malá filosofie člověka

Jan Sokol **Slovník**

filosofických pojmů

Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmu

Vyšlo také v tištěné verzi

Objednat můžete na
www.ivysehrad.cz
www.albatrosmedia.cz

Jan Sokol

Malá filosofie člověka a Slovník filosofických pojmu – e-kniha

Copyright © Albatros Media a. s., 2019

Všechna práva vyhrazena.
Žádná část této publikace nesmí být rozšiřována
bez písemného souhlasu majitelů práv.

ALBATROS MEDIA

V Y Š E H R A D

J A N S O K O L

Jan Sokol
Malá filosofie člověka
a Slovník
filosofických pojmů

VYŠEHRAÐ

OBSAH

Úvodem	9
 MALÁ FILOSOFIE ČLOVĚKA	13
1. Filosofie: mezi vědou, uměním a mýtem. . . .	15
2. Jak vidíme a slyšíme	23
3. Vnímání a pozornost	28
4. Věci, slova a pojmy	32
5. Jazyk a myšlení.	40
6. Člověk na světě	48
7. Sváteční a všední, mýtus a logos	56
8. Já a ty	63
9. Jednání a svoboda.	68
10. Hra	74
11. Řeč jako hra	79
12. Čas.	84
13. Vědění a věda	93
14. Pravda.	106
15. Měřítka a poměr	113
16. Podoba a nápodoba.	119
17. Život	126
18. Příroda	133
19. Nutnost a náhoda	139

20. Technika	144
21. Společnost, instituce a stát	152
22. Hodnoty a peníze	161
23. Mrav a společnost	170
24. Morálka a etika	176
25. Právo	184
26. Text a výklad	191
27. Město	197
28. Dějiny	203
29. Co se v dějinách děje?	212
30. Civilizace kultura a náboženství	219
31. Tolerance a pluralismus	227
32. Člověk a svět	234

SLOVNÍK FILOSOFICKÝCH POJMŮ	239
---------------------------------------	-----

Doporučená literatura	357
---------------------------------	-----

ÚVODEM

*Neboť studium filosofie není k tomu, abychom věděli,
co se kdy lidé domnívali, ale jak se to má s pravdou věcí.*

(Tomáš Akvinský, *De coelo, commentarius*, I, 22)

Tato knížka vznikla z přednášek úvodu do filosofie, určených především pro studenty jiných oborů, pro něž je filosofie součástí společného základu. Může však posloužit i jako první uvedení do pestrého světa filosofické problematiky studentům oborové filosofie, učitelům a dalším zájemcům.

Jako řada jiných oborů lidské činnosti je i filosofie v současné době velice mnohotvárná a často rozptýlená. Množství publikací a časopisů už nemůže nikdo obsáhnout, a tak se filosofická diskuse rozpadá do různých okruhů a škol a stává se nepřehlednou. O to obtížnější je pak filosofii učit. Také proto jsem se v této knížce pokusil přistoupit k úvodnímu výkladu filosofie z jiného konce, než je tradiční výklad dějin filosofie. Ty jistě zůstanou podstatnou součástí filosofie jako takové, jako úvod se však podle mého názoru dnes příliš nehodí. Pokusím se vysvětlit proč.

Dějiny filosofie představují veliký objem cenného pozitivního vědění, které lze učit, vykládat i zkoušet. Začátečníka však mohou snadno svést k falešné domněnce, že filosofie je stejně jako jiné vědy také právě jistým objemem vědomostí. Jako se botanika zabývá rostlinami, zabývá se filosofie filosofy, jejich myšlenkami, vývojem a vzájemnými spory. Pokud ve výkladu pro množství „látky“ nezbude dost místa pro výklad vlastních postojů a názorů aspoň některých filosofů, ztratí se celý smysl filosofie-

kého zkoumání a filosofické diskuse. Zbude z něho řada jmen, pár životopisných dat a několik moudrých hesel („Nevstoupíš dvakrát do téže řeky“, „Poznej sebe sama“, „Myslím, tedy jsem“ nebo „Bůh je mrtev“), která se sice mohou tu a tam hodit jako ozdoba řeči a doklad všeobecné vzdělanosti, pro kritické přemýšlení o životě a světě však nemají sama o sobě valnou cenu. Tak se i filosofie může snadno stát uzavřenou disciplínou pro odborníky, kteří se to všechno naučili a pokračují v tomto bádání. Jenže proč s ní potom obtěžujeme i další studenty a vědce, kteří se chtějí věnovat jiným předmětům?

Povzbuzen několika příklady z poslední doby pokusil jsem se tedy o úvod do filosofického myšlení, který se opírá o filosofická témata. Abych hned na začátku „přiznal barvu“, nazval jsem ho filosofii člověka. Jak uvidíme, nejde v něm zdaleka jen o člověka jako takového; člověk, jeho jednání, poznávání a myšlení jsou tu však výchozím bodem. Na rozdíl od filosofie vědy nebo filosofie jazyka se zde tedy výklad soustřeďuje a pořádá kolem člověka jako tělesného bytí na světě, jako bytosti dějinné, jako společenské a mravní osoby.

Toto pojetí také umožňuje ukázat přímé vztahy mezi filosofickým myšlením a jinými oblastmi lidské duchovní činnosti, především vědou, ale i třeba uměním, technikou, právem nebo náboženstvím. Vidina, která mne při tom vedla a kterou jsem měl stále před očima, je ukázat všudypřítomnost filosofických témat a otázek a podnítit tak studenty k tomu, aby i v oboru svého vlastního studia začali přemýšlet také filosoficky. Proto jsem omezil klasická filosofická témata, jako je bytí a vědomí nebo duch a hmota. To, oč v nich šlo a jde, se v mé přednášce, doufám, neztratilo, je však zařazeno pod jinými tituly. Naopak jsem se odvážil zařadit četné exkursy do hájemství jiných, do jazykovědy, historie, sociologie a práva, i když se v těchto oblastech přirozeně pohybují jen jako diletant.

Za přednáškami následuje slovník filosofických pojmů jako připomínka, že těžištěm práce by mělo být vlastní studium, to jest čtení. Obsahuje něco přes tisíc stručných hesel z filosofie a dalších humanitních věd, která by měla pomáhat při čtení. Ani zde jsem se však nevyhýbal osobním stanoviskům. Jsou tu hojně zastoupeny řecké a latinské pojmy, které se dnes v naší filosofické literatuře vyskytují daleko častěji, než by znalosti těchto jazyků odpovídalo. Pro nové vydání jsem některé kapitoly přepsal, rozšířil slovník a po zkušenostech doplnil otázky.

Ukázalo se totiž, že nebezpečí poměrně přístupného textu je v tom, že jej lze přečíst bez velkého přemýšlení, takže obsah po čtenáři steče jako voda.

Nemusím dodávat, že za každou kritiku budu upřímně vděčen. Že jí má tato knížka i po pěti vydáních stále zapotřebí, je mimo pochybnost. Naopak o to, co v ní snad má nějakou cenu, se z velké části zasloužili jiní. Především Zdeněk Pinc, který mne k tomuto pokusu inspiroval a trvale povzbuzoval, a další kolegové i studenti, kteří knížku trpělivě a s tužkou v ruce přečetli, a mnoho dalších, živých i mrtvých, kteří mi za celá léta poskytli potěšení filosofického rozhovoru a tím i témata a látku k přemýšlení. Kdybych se pokusil některé z nich jmenovat, určitě bych jiné zapomněl.

V Praze, v únoru 2007

Pro šesté vydání jsem upravil a rozšířil pár kapitol, opravil chyby a přehlédl slovník i literaturu. Základní myšlenka i struktura knížky se ale nezměnila.

V Praze, v červenci 2010

1. FILOSOFIE: MEZI VĚDOU, UMĚNÍM A MÝTEM

Když má člověk hlad nebo když něco úporně shání, nebývá s ním řeč o ničem jiném. Když ho bolí zuby, když má strach, když někam spěchá, není řeč vůbec o ničem.* Ale čas od času se může stát, že člověku zrovna nic nechybí, nikam a nic nemusí – a to by mohla být chvíle pro filosofii. Mohla, ale nemusela, neboť s takovou vzácnou chvílí může člověk naložit všelijak. Především a nejčastěji se ji hned pokusí nějak „zabít“: vezme si noviny, křížovku, pustí televizi – a je po ní. Proč člověk zabíjí volné chvíle? Z úplně stejného důvodu, jako zabíjí lvy nebo zmije: protože z nich má strach. Taková živá, nezabitá, prázdná volná chvíle totiž není jen tak. Člověk se najednou octne úplně sám se sebou. A kdo se sebou neumí zacházet a není na sebe zvyklý, nemůže to dlouho vydržet. Cítí se jako vášnivý kuřák, kterému v neděli odpoledne došly cigarety: hrozně mu něco chybí. Je to protivná nuda a otrava. Člověk si kouše nehty, bubnuje prsty do stolu. Hrozně rád by tu chvíli zabil – ale zrovna není čím. Už aby bylo pondělí.

Chvilím volného času, kdy člověku nic nechybí, není ničím posedlý a nic nemusí, říkali starí Řekové *scholé*. Římané toto

* „Na bolení zubů filosofie nepomáhá.“ (Německé přísloví)

slovo převzali a od nich všichni ostatní, až z něho vznikla naše škola. Zní to málem jako ironie, ale škola by tedy mělo být to místo, kam se člověk těší, kde nemusí spěchat a ničeho se bát, kde má čas i pohodu na to, aby přemýšlel. Už jste takovou školu někdy viděli? Já také ne. A přece by tak měla vlastně vypadat každá. Jak je to možné? Jak se mohlo stát, že z volného času k přemýšlení, ze *scholé*, vznikla právě škola – místo, kde si žáci a učitelé často jdou na nervy a vzájemně se nudí, pokud se zrovna nebojí nějaké zkoušky? Jak se mohlo stát, že je-li pro nás dnes něco protikladem, pravým opakem školy, bude to ze všeho nejspíš volný čas, volno, prázdniny – čili právě a doslova řecká *scholé*?

Nejspíš to také nějak souvisí s tím, že dobře nakládat s volnou chvilí, *scholé*, je velké umění. Naložit s ní tak, aby zůstala volná, aby se neztratila v nějakém zájmu, a přitom aby nebyla prázdná, nudná, otravná. Nejlépe to dovedou docela malé děti, které se radují z kde čeho. Všechno je pro ně nové, zajímavé, napínavé: jede auto, letí moucha, na zemi leží kamínek. To všechno je pro malé dítě událost. Během času, jak dítě roste, začne si na takové věci zvykat: tohle už jsem viděl, tam už jsem byl, na tom přece nic není. My dospělí je v tom mohutně podporujeme: „Co zase máš? Letí moucha – a co má být? Nech si ty hloupé otázky a radši dávej pozor na cestu, ať nezakopneš!“

Tak vida – dávej si pozor na cestu. Podivná věc, ale dějiny filosofie začínají právě takovou směšnou historkou o řeckém filosofu Thalétovi z Milétu, jak chodil po dvoře a díval se tak upřeně na hvězdy, až zakopl a spadl do studny. Musela ho odtud vytáhnout obyčejná děvečka a učenec od ní dostal co proto: „Co nám chceš vyprávět o nebi, když nedokážeš pořádně chodit ani po zemi?“ Co jí tenkrát velký Thalés odpověděl, historka nepraví. Nejspíš se na žádnou odpověď nezmohl a byl rád, že je naživu a venku ze studny. Nezdá se ale, že by se z toho byl „poučil“: kdyby se byl totiž přestal zajímat o hvězdy a tajemství světa a jen se naučil bezpečně pohybovat po dvoře, určitě bychom o něm dnes nemluvili. Takových lidí bylo na světě vždycky dost.

Co odpověděl Thalés děvečce se asi už nikdy nedozvíme. Ale jakousi odpověď – pravda, o dvě století později – můžeme najít u největšího z řeckých filosofů, u Platóna. Je také velice překvapivá a na první pohled nedává velký smysl. Platón totiž jednou napsal, že začátkem každého pořádného filosofování je údiv, úžas. Platón byl jistě velký filosof – ale tohle snad trochu

přehnal. Filosof, to je přece takový milý starší pán, trochu podivínský, který se moc nestará o obyčejné a praktické věci – po pravdě řečeno, ani se v nich moc nevyzná – a místo toho si láme hlavu otázkami, které nikoho jiného nepálí. Filosofování prý také nějak souvisí s moudrostí a moudrý člověk, to je přece někdo, kdo všemu rozumí a všude už byl, kterého nic nepřekvapí a nade vším spíš mávne rukou. Ale aby se divil nebo žasnul nad kdejakou hloupostí jako malé dítě? To snad ne.

A přece je docela jisté, že Platón to své podivné tvrzení myslel úplně vážně. Je dokonce dobře možné, že při tom měl na mysli právě Thaléta a jeho úžas nad tím, co se děje nad našimi hlavami, na obloze. – Počkat, na obloze že se něco děje? Vždyť je to pořád totéž, každý den a každý rok! – Ovšem, a to je právě to, co Thalétovi i jeho žáků Anaximandrovi vrtalo hlavou. Všichni lidé odjakživa vědí, že slunce ráno vychází a večer zapadá, od rána do večera že je den a od večera do rána noc, že po dni přichází večer a po noci zase ráno. Že to tak vždycky bylo, je a bude a že se podle toho člověk musí zařídit, aby nezůstal někde v divočině, když se stmívá. Je to tak přirozené a samozřejmé, že když o něčem chceme říci, že je to opravdu jasné, přirovnáme to buď k facee anebo ve slušnější společnosti právě ke slunci.

Ale už dávno, dávno před Anaximandrem se tu a tam objevili lidé, kteří si uvědomili, že na tom vlastně není jasné vůbec nic. A jestli je někdo mezi námi hlupák, je to spíš ten, komu to jasné připadá. Jistě, kámen leží u cesty, ležel tam včera a bude tam zřejmě ležet i zítra, dokud ho někdo neodvalí nebo neodnese. Jenže slunce neleží u cesty jako kámen. Je každou chvíli někde jinde. Pohybuje se jako člověk nebo živé zvíře. Někde ráno vyjde, pak stoupá výš a v létě ještě výš, pak se začne zase vracet dolů k zemi a nakonec večer zapadne a zmizí. Je pryč a není po něm ani stopy. Jak to, že druhý den zase vyjde? Kde bylo? Jak se dostalo ze západu na východ? A stane se to zítra zase? Musí se to stát? A co kdyby zítra nevyšlo?

Kdyby zítra nevyšlo slunce, byl by s námi se všemi konec. Proto se lidé už před tisíci lety začali starat o to, proč vlastně slunce ráno vychází. A protože jim na tom skutečně záleželo, starali se i o to, co by se mělo udělat, aby zítra zase vyšlo. Výsledkem jejich pozorování, starostí a přemýšlení byly mýty. Podle řeckého mýtu je slunce ohnivý vůz boha Héliá, který s ním každý den projíždí oblohu, večer zajede do moře a do podsvětí, kde si ohniví koně odpočinou a ráno je Hélios zase zapřáhne

a vyjede s nimi na nebe. A aby si nikdo nemyslel, že to tak musí být vždycky, vypráví báje i o tom, jak se Hélios jednou nechal uprosit a půjčil koně svému synu Faetónovi. Ten je ovšem neuměl řídit, koně se splašili a Faetón zahynul. Od té doby i Hélios ví, že svůj vůz nesmí půjčovat, a tak je jisté, že zítra s nimi zase v pořádku vyjede tak, jako včera a před tisíci lety. Kdyby ovšem lidé Héliá nějak urazili nebo dopálili – kdo ví, co by se mohlo stát.

Něco takového nejspíš slyšela kdysi v dětství i Thalétova děvče, zapamatovala si, že když se bude k Héliovi chovat uctivě a náležitě, že on zítra zase vyjede, a že si tedy se sluncem na zítřka už hlavu lámat nemusí. Příběh o Héliovi a Faetónovi nejspíš slyšel také Thalés, jenže mu z nějakého důvodu nestačil. Možná proto, že slyšel o jiných bájích, které vycházení slunce vysvětlovaly jinak. Možná také proto, že mu přišlo podivné, aby tak důležitá funkce závisela na někom – byť by to byl jeden z věčných bohů. Nesvědčí sama pravidelnost slunečního běhu spíš o tom, že to bude jinak?

Báji o Héliovi a Faetónovi už dnešní člověk nedokáže číst jinak než jako pohádku. Jako více méně zábavné povídání pro děti, které ale nebereme vážně. Tím, jestli slunce zítra ještě vyjde, si hlavu nelámeme – stejně jako Thalétova děvče. A když se na to začnou ptát malé děti a nedají se odbyť, budeme jim vyprávět něco jiného. Bude to méně zábavné a hůř pochopitelné, budou tam všelijaké složité představy a těžko srozumitelná slova jako gravitace, setrvačnost nebo planetární soustava. Budeme jim muset vysvětlit, že ne Slunce, ale Země se vlastně pohybuje, i když to tak vůbec nevypadá a děvče by se tomu srdečně vysmála. Ostatně podobně, jako se my smějeme Faetónovi.

Je tu ovšem také jistý rozdíl. O Zemi, o Slunci, o hvězdách a o světě víme dnes mnohem, mnohem víc všelijakých podrobností, nad nimiž by Thalés teprve žasnul. Pokud to sami nevíme a třeba v hodinách astronomie jsme se věnovali nějakým zábavnějším věcem, přece jen víme, že jsou tu nějaké knihy a že jsou tu lidé, kteří celý život nic jiného nedělají, než že pozorují, počítají a přemýšlejí právě o slunci. Že je tu věda a že tu jsou vědci. Ti by také možná dovedli vysvětlit Thalétovi a Anaximandrově, proč slunce každý den ráno vyjde znovu, dokonce v kolik hodin a sekund, jaká je předpokládaná životnost našeho slunce, odkud se bere jeho energie a kolik jí asi je – a spoustu dalších úžasných, více nebo méně užitečných věcí.

Ale dokázali by to vysvětlit také děvečce? Sotva. Ta by totiž mávla rukou a vůbec by je nepustila ke slovu. Kdyby jí někdo začal vykládat o slunci, pouštěla by to všechno druhým uchem ven – podobně jako někteří z nás v hodinách astronomie ve škole. Takže dobrý astronom, který dovede věci srozumitelně vysvětlit, by si asi docela dobře popovídal s Thalétem, s Anaximandrem, s Platónem a s docela malými dětmi – kdežto s děvečkami všech dob a národů by musel mluvit o něčem jiném. Vědci, filosofové a malé děti – není to zvláštní společnost? Na první pohled možná ano. Ale stačí si připomenout Platónovo tvrzení o počátku filosofie a budeme doma: jsou to přece všichni ti, kteří doveďou nad něčím žasnout.

Mezi vědou a filosofií je ale ještě jiná, docela jednoduchá souvislost. Tak jako se z Thalétova zájmu a z jeho pochybností postupem času vyvinula astronomie, vznikaly i ostatní vědy z původně filosofických otázek. Po celou dobu svých dějin je filosofie jakýmsi semenišťem vědy a věd, jakýmsi „technologickým parkem“, kde se pěstují příznivé podmínky, v nichž teprve je věda možná. V současném světě je věda celým odvětvím lidské činnosti, které zaměstnává miliony lidí. Jako cokoli jiného lze nakonec i vědu provozovat jako pouhé „zaměstnání“, způsob obživy. Tím bychom se neměli nechat zmást. Když jsme před chvílí uvažovali o tom, že s dobrým vědcem by si Thalés měl co říci, měli jsme na mysli samozřejmě jen vědce, pro něž je jejich věda něčím víc. Protože jen takový vědec dokáže pochopit otázky dítěte (nebo filosofa) a dokáže jim sdělit něco, čemu zase porozumějí oni. Dokáže to právě proto, že jeho věda v sobě uchovala kousek filosofie, z níž kdysi vznikla: schopnost žasnout a potřebu rozumět.

Už jsme se zmínili o tom, že také filosofie z něčeho vznikla a na něco navazuje. Na otázky, jaké si později kladli filosofové – třeba právě o tom, proč zítra vyjde slunce – odpovídal už před nimi mýtus. A tak jako je věda dítětem filosofie, je filosofie dítětem mýtu. Vztahy mezi rodiči a dětmi, zejména v jistém věku, bývají většinou konfliktní: patnáctileté dítě se chce od svých rodičů oddělit, postavit se na vlastní nohy, být jiné než oni. Podobně je tomu i ve vztahu mýtu, filosofie a vědy. Věda, která přišla jako poslední, se ke své matce často nechce znát. Ty její moudré rady jí už lezou krkem a někdy mívá dojem, že jsou to vlastně prázdné řeči. Nechte toho filosofování a zkuste jednou něco zjistit, změřit, dokázat – jako my vědci.

Filosofii se tak s dějinnou spravedlností vrací přesně to, co kdysi udělala svému otci – mýtu. A právě vrcholná řecká filosofie představuje vůči mýtu ten choulostivý pubertální věk. Řeční filosofové nenechali na mýtu suchý chlup. Mýtus, podle nich, neví co říká a nedovede své názory zdůvodnit. Neumí a nemůže rozlišit pravdu od pouhého zdání. Kazí lidem vkus a brání jim poznávat, jak věci skutečně jsou. Proto by Homéra měli vyhnat a ztlouci holí, usoudil starý Hérakleitos.

To všechno je nejspíš pravda, ale přece jen trochu povrchní. Zastírá daleko podstatnější podobnost, fakt, že mýtus, filosofii i vědu něco velmi podstatného spojuje: údiv a úžas nad světem, nad tím, jak věci jsou. Tuhle základní schopnost vidět i věci, které většina ostatních nevidí, a žasnout nad nimi, mají všechny tři – mýtus, filosofie i věda – společnou také s uměním.* Umění má s filosofií společný i původ z mýtu a na rozdíl od ní se za něj nikdy tolik nestydělo. Na rozdíl od umění však filosofie a věda dělají ještě další krok: nad divy světa, ve kterém žijeme a jsme, nestačí jen žasnout. Člověk je vybaven schopností přemýšlet, rozvažovat a hodnotit, které se tradičně říká rozum. Proto by se měl aspoň pokusit to, co spatřil a čeho si všiml, to, nad čím žasne a čemu se diví, nějak pochopit, vyjádřit, vyslovit, sdělit druhým lidem. Právě touto snahou o rozumové pochopení a přesné vyslovení, pokud možno v obecné podobě a závaznými pojmy, se filosofie a věda liší od umění a mýtu.

Tam někde mezi vědou, uměním a mýtem je tedy místo pro filosofii. V dějinách jsou celá dlouhá období, kdy se lidé bez filosofie obešli. Jsou to klidné doby, kdy se věci a svět mnoho nemění a lidé vystačí s tím, co slyšeli od svých učitelů a babiček. Kdy se mohou klidně pohybovat po dvorku, starat se o své hospodářství a jen dávat pozor, aby nespadli do studny. Pak ovšem přicházejí také doby, kdy se všechno mění. Kdy děti najednou nerozumějí svým rodičům a rodiče nerozumějí dětem. Potom nezbyvá než přemýšlet a hledat ve světě nové otázky a nové odpovědi, protože ty staré nám nic neříkají. Ne že bychom jim snad nerozuměli, ale přestaly nás zajímat. Ne že bychom je považovali za nesprávné, ale nejsou to naše otázky. V takových dobách kdysi vznikl mýtus, z mýtu vznikla filosofie a z filosofie věda. V takové době žijeme i dnes. Nevíme kudy kam. Lidé, kteří ne-

* „Umění, náboženství a filosofie se liší jen formou; jejich předmět je tentýž.“ (Hegel)

vědí, čím jsou, bývají snadnou kořistí demagogů, kteří jim věší na nos všelijaké „odpovědi“ a dokáží je strhnout k hrozným věcem. Ve dvacátém století jsme jich zažili dost a dost. Bylo to také proto, že jsme pro samé shánění a obstarávání věcí na dvorku neměli čas na přemýšlení.

Také proto se dnes tolik potřebujeme učit přemýšlet, aby nás kdekdo neopil rohlíkem.

Učit se člověk může dvojím způsobem. Buď tak, jako se učí třeba dějepis, to jest poslouchá a čte o tom, co kdy už na světě bylo. Anebo tak, jako se člověk učí plavat nebo hrát na kytaru – to jest tak, že se do toho sám pustí. Přemýšlení, to jest filosofii, se dá učit obojím způsobem. Buďto tak, že se člověk dozvídá o tom, co už řekli a vymysleli dávní nebo nedávní filosofové: učí se dějiny filosofie. To může být nesmírně zajímavé a užitečné, má to však v sobě jedno úskalí. Z dějin filosofie se může stát bezmyšlenkovité učení faktů: jmen, letopočtů, hesel a „slavných myšlenek“. Tím se ovšem ztrácí to hlavní: člověk se neučí přemýšlet. Proto se v této knížce pokusíme o tu druhou cestu. Budeme se učit přemýšlet přemýšlením o věcech. Zvolili jsme několik důležitých témat, na nichž se můžeme naučit ptát. Jsou to všechno věci velice prosté a samozřejmé, kde je na první pohled všechno jasné a není o čem mluvit. Ukážeme si, že je to omyl. Právě v těch nejobyčejnějších věcech se skrývají ty největší záhady, ta nejhlubší tajemství. To jen velmi nepozorní a otupělí lidé si myslí, že za tajemstvími se musí cestovat kdoví kam, číst obskurní knihy a polykat nějaké drogy. Kdo nevidí tajemství teď a tady, neuvidí je ani v Tibetu. Ale kdo se je naučil vidět a objevovat, naučil se filosoficky myslet.

Podle skálopevného přesvědčení všech filosofů – a nebylo jich na světě málo – je filosofie ta nejkrásnější věc na světě. Ale jako každá jiná pořádná lidská činnost, nedá se dělat jen tak, levou rukou. Především vyžaduje čas, a vyžaduje ho sama pro sebe. Kdo chce chvíli filosofovat, nemůže se přitom jedním okem dívat na televizi. Musí se svému přemýšlení skutečně věnovat. Filosofické myšlení vyžaduje také čerstvou hlavu, soustředění, píli, vytrvalost, vynalézavost. Zato – tvrdí filosofové – nikdy nikoho nezklame.

O T Á Z K Y

- Znáte nějaký mýtus? Čeho se týká? Co chtěl vyslovit, vyložit?
- Jaký je rozdíl mezi mýtem a pohádkou?
- Jak souvisí mýtus s poezií a literaturou? S divadlem?
- Čím se filosofie odlišila od mýtu a co jí na něm vadilo?
Ztratilo se tím něco důležitého?
- Jak se liší věda od filosofie? Jaké si kladou otázky?
Čeho se týkají? Čeho si všímají a co programově ignorují?
- Zkuste porovnat vědeckou a filosofickou výpověď o tomtéž
tématu, třeba o Slunci, o Zemi, o člověku.

2. JAK VIDÍME A SLYŠÍME

Řekli jsme, že filosofovat můžeme kdekoli a o čemkoli.* Takže čím začít? Tím, co máme zrovna před sebou? I k tomu se brzy dostaneme, ale začneme ještě o krůček dřív: jak to vidíme? Jenže to přece není žádná otázka! Máme dvě oči, které fungují podobně jako televizní kamery a podávají nám prostorový (stereoskopický) obraz okolí. Máme uši a slyšíme zvuky, to jest akustické, tlakové vlny ve vzduchu. Pak máme ještě čich a chuť, které pro člověka nehrají tak velkou roli jako pro zvířata, leda snad při jídle, a ovšem hmat, kterým snímáme povrchy předmětů. Máme jistou schopnost orientace, víme, kde je nahoře a dole, máme smysl pro rovnováhu – a to je tak skoro všechno. Máme nervovou soustavu, která přenáší informace po těle, a nakonec ovšem ještě nějaké řídící ústředí, mozek, který je zpracovává jako počítač.

Nějak podobně jsme se to učili ve škole a tak si nejspíš také sami sebe představujeme – pokud si ovšem vůbec sami sebe nějak představujeme: častěji prostě žijeme, chodíme a jsme a na takové věci nemáme čas. Právě v této chvíli se ovšem pokoušíme filosofovat – to znamená, že čas máme. Zkusme začít tím nejoby-

* „Porozumět tomu, co jest, to je úkol filosofie.“ (Hegel)

čejnějším a nejméně záhadným z našich smyslů, to jest zrakem. O tom, jak funguje oko, víme hodně z fyziologie, a něco víme i o tom, jak se zrakové informace snímají, dopravují do mozku a zpracovávají. Víme, že právě zrak je pro člověka tím nejdůležitějším smyslem, který přijímá nejvíce informací. Proto také slovo „vidět“ používáme někdy v daleko širším smyslu. Když se s někým o něco přu a pak se ukáže, že jsem měl pravdu, řeknu mu vítězoslavně: „Tak vidíš!“

Ale co vlastně vidíme? To je zase otázka! Vidíme to, co máme před sebou, na co se podíváme. Vnímáme různobarevné skvrny, jak nám oční čočky promítají obrazy předmětů na sítnici. Ale pozor! Tady už něco nehraje. To, co nám oční čočka promítá na sítnici, jsou jistě různobarevné skvrny různých tvarů, světlejší a tmavší. Jenže když otevřeme oči, nevidíme žádné skvrny, ale právě věci, předměty. Dokonce i když se podíváme na inkoustovou skvrnu na papíře, máme sklon v ní vidět nějakou věc: jeden v ní vidí zvíře, druhý automobil, třetí třeba hrušku. Na tom jsou založeny různé psychologické testy. Jen v tom zvláštním a vcelku mimořádném případě, když se díváme na něco, v čem se ale ani trochu nevyznáme a co navíc nemá ani žádný určitý tvar jako kaňka, můžeme říci, že vidíme „skvrny“: třeba když si laik prohlíží rentgenový snímek nebo složité elektrické schéma. V takovém případě bychom mohli stejně dobře říci, že ve skutečnosti nevidíme nic. Protože k čemu jsou nám skvrny? Dozvíme se z nich něco? Umíme o nich něco říci? Zato zkušený lékař na rentgenovém snímku nevidí skvrny, nýbrž rovnou zlomeninu lebeční spodiny. Přitom to jistě není tím, že by měl lepší zrak: na sítnici má úplně stejné skvrny jako my – jenže se naučil vidět v nich zlomeniny. Asi tak, jako jsme se my kdysi v dětském pokoji naučili vidět věci.

Takže z barevných skvrn na sítnici máme najednou předměty, věci. Vidíme je i na fotografii, která není ani prostorová. Kde se tam vzaly? – Vezměme jiný příklad. Vcházím do kuchyně, kde je prostřeno k večeři. Na stole leží talíře a já samozřejmě bez přemýšlení vím, že jsou kruhové – přesto, že se mi na sítnici promítají jako elipsy. Stůl přede mnou je pravoúhlý, obdélný – přesto, že ho vidím jako lichoběžník. No dobře, řeknete, je zkrátka zkreslený perspektivou. Ale dokud mi to někdo poprvé neřekl, měl jsem vždycky dojem, že ho jako pravoúhlý *vidím*. Že bych perspektivní zkreslení nějak restituoval, že bych ho odstraňoval jako v projektivní geometrii, nemůže připadat

v úvahu: kdo takovou věc někdy dělal, ví, jaká je to pracná operace. Přinejmenším vědomě tedy žádnou restituci či opravu neděláme, ale talíř rovnou vidíme jako kruhový a list papíru jako obdélník.

Vejdete do třídy a vidíte stolký a židle. Kdyby to po vás někdo chtěl, mohli byste je snadno spočítat. Teprve když si na to dáte dobrý pozor, zjistíte, že třeba žádnou z těch židlí nevidíte celou. Kus opěradla vyčnívá nad stolkem, kus nohou vidíte pod stolkem. Ale kdybyste rovnou začali počítat, neměli byste s tím nejmenší problém: ani by vás nenapadlo, počítat ty dva kusy židle, které ve skutečnosti vidíte, jako dvě židle. Vy prostě rovnou a bezpečně víte, že opěradlo a nohy patří k sobě, i když „to mezi nimi“ není vůbec vidět.

Tahle jednoduchá „operace“, kterou děláme stokrát denně a ani o tom nevíme, není ve skutečnosti vůbec jednoduchá. Ukázalo se to ve chvíli, kdy se ji lidé pokusili uskutečnit na počítači. Asi jste někdy slyšeli o průmyslových robotech. Složitější robot má televizní kameru a počítač, který by se měl vyznat v tom, co má robot před sebou. Odborně se tomu říká „scéna“. A teď se k velkému překvapení vědců ukázalo, že rozložit „scénu“ z různobarevných skvrn, jak je snímá kamera, na jednotlivé předměty v perspektivě, je úloha nesmírně obtížná, kterou se dosud podařilo vyřešit jen pro několik málo předmětů velice jednoduchých tvarů: krychlí, válců, jehlanů. Je-li jich víc nebo mají-li složitější tvary, nedá se úloha zatím vůbec řešit. I počítač musí předem „vědět“, co se v jeho scéně může vyskytnout. Samotné skvrny nestačí.

Člověk se většinou pohybuje v prostředí, které zná. I když přijde do cizího bytu nebo do jiného města, věci, které tam vidí, jsou zase podobné. Takže člověk zpravidla „vidí“ tak, že před sebou poznává předměty, které už zná. Když se setká s něčím úplně novým, co ještě nikdy neviděl, snaží se najít aspoň čemu se to podobá. Tak říkali Indiáni lokomotivě „ohnivý kůň“ a kořalce „ohnivá voda“. Proto třeba benzinovému čerpadlu dodnes běžně říkáme „pumpa“ a ručnímu ovladači počítače „myš“, i když mnozí z nás obyčejnou myš nikdy neviděli. Právě proto, že člověk vidí spíš tak, že poznává známé předměty a věci, než že by zkoumal neznámé, proto se také tak snadno „přehlédne“ a splete. Na tom je založena spousta různých iluzí, triků a někdy i podfuků. Podvodník naskládá na sebe nařezané papírky, navrch a dospod dá stokorunu a všechno úhledně přelepí pás-

kou. Jeho oběť „vidí“ balíček stokorun. Na divadelním jevišti stačí pár latí a kus pomalovaného plátna a diváci „vidí“ vesnic-kou chalupu nebo tropický prales. To také může vysvětlit, proč bělochovi připadají všichni černoši nebo Japonci tak stejní – a naopak: v jejich tvářích se málo vyzná a tak v nich poznává jen „černocha“ nebo „Čmána“.

Jiný hezký příklad toho, jak nevidíme to, co máme na sítnici, je třeba čtení korektur. Kdo se v tom nikdy necvičil, tiskové chyby prostě nevidí. Čte „správně“, co tam má být – i když ve slovech chybí písmena, jsou všelijak přeházená atd. To jistě nepůsobí oční čočka ani sítnice. Člověk, který špatně vidí, může mít se čtením nesnáze, ale ty se týkají správných i nesprávných slov stejně. Automatické „korigování“ nesprávných písmen a tiskových chyb jenom dokazuje, že „vidíme“ často jen to, co „máme vidět“, někdy dokonce jenom to, co chceme vidět.

Jak je to nyní se sluchem? Učili jsme se, že člověk slyší zvuky. Budiž. Sedíte u otevřeného okna a slyšíte, jak si někdo na ulici píská „Žlutou ponorku“. Dejme tomu, že nejste muzikant a neznáte noty. Žlutou ponorku byste nedovedl v notách napsat a ani nevíte, jestli začíná c nebo g. Takže neslyšíte či nepoznáte jednotlivé tóny, ale právě Žlutou ponorku. Poznáte ji, i když je transponovaná, to jest výš nebo níž, než by měla být. Slyšíte a poznáte ji dokonce i tehdy, když ji neslyšíte od začátku. Písníčka, jako je Žlutá ponorka, ovšem chvíli trvá a přísně vzato ji nikdy „slyšet“ není: v každé chvíli mohu slyšet jen jeden tón nebo akord. A přece ji neposlouchám tak, že bych musel vzpomínat, co bylo předtím. Prostě ji slyším a poznám jako celek. – U sousedů se někdo učí na klavír. Hraje „Škákal pes přes oves“ a hned ve třetím taktu vždycky sáhne vedle. Když to udělá po páté, můžete vylétnout z kůže. Jak je to možné, když písničku nikdy nezahrál správně? Odkud víme, že sáhl vedle? A proč nás to tak rozčiluje?

Po ulici jede auto. Jede rychle, a přesto je vidím docela ostře, ne rozmazané jako na fotografii. Stejně ostře vidím zároveň auto i nehybnou ulici, pozadí – ne jako fotograf, který může zachytit ostré auto jen tak, že je objektivem sleduje a má pak rozmazané pozadí. Jak mohu vidět pohyb, když v každém okamžiku je auto právě „někde“ a film je také tak (nehybné) zachytí? Teprve když se na film dívám, vidím zase plynulý pohyb.

Naše nejdůležitější smysly, zrak a sluch, mají hodně odlišnou povahu. Očima se můžeme podívat tam nebo jinam a můžeme je

také zavřít. Naproti tomu sluch je „všesměrový“ a nevypíná se zcela ani ve spánku: jinak by nás budík nevzbudil. Zrak je hlavní smysl naší aktivity, kdežto sluch je spíše smysl „obránný“. Proto máme i v jazyce vedle slovesa vidět ještě také dívat se a podívat se. Na někoho si můžeme „posvítit“ a někoho „probodnout očima“. Naproti tomu ke slyšení se pojí naslouchání a poslouchání, poslušnost. Je zajímavé, že dravci mají zvlášť dokonalý zrak, kdežto plachá zvířata žijí spíš podle sluchu. Zrak vytváří obraz světa okolo, kdežto sluch je smyslem jazyka a řeči, komunikace mezi námi. Ostatní „klasické“ smysly, chuť, čich a hmat, jsou zase úplně jiné: jsou to smysly „na blízko“, jak říká Kant. Jejich informační obsah nedokážeme ani zhruba odhadnout, protože nevíme, jak ho měřit. Nemají pro nás zdaleka takový význam, ale dodávají světu punc skutečnosti: co nevoní ani nepáchne, co nemůžeme ochutnat a na co si nemůžeme sáhnout, není tak docela skutečné.

Na němém filmu nebo na televizi s vypnutým zvukem je cosi přízračného, někdy velice směšného. Právě proto, že jsou „němé“. Podobně i na dobře známém místě se nám zvuky potmě zdají být jiné, zvláštní, zlověstné. Chybí jim totiž „obraz“. Protože člověk za normálních okolností nevnímá „obraz“ a „zvuk“ zvlášť, ale obojí dohromady. Jedno bez druhého působí nepřírodně, někdy směšně a jindy třeba příšerně. Proto je člověk tak citlivý na to, když se obraz a zvuk „rozjedou“, třeba při špatně dabovaném filmu.

O T Á Z K Y

- Uveďte jiné příklady, kdy „nevidíme nic“!
- Co s nimi můžeme dělat? Jak dosáhnout toho, abychom se v nich vyznali?
- Co se pro nás změní, když se naučíme azbuku, řecké nebo hebrejské písmo? Vidíme pak totéž?
- Všimněte si rozdílu mezi přímo slyšenou hudbou, nahrávkou a reprodukcí. Proč různé jiné zvuky při reprodukci tolik ruší, kdežto při poslechu na koncertě si jich ani nevšimnete?
- Běžně říkáme, že to a to je „neskutečné“. Kdy a proč? Zažili jste to už někdy doopravdy? Jak jste si s tím poradili?

3. VNÍMÁNÍ A POZORNOST

Sedíte doma v pokoji, máte před sebou poličky s knihami, mezi nimi televizor a jeho obrazovku. Tam se něco pohybuje, ale vy si teď čtete nebo děláte něco jiného. Najednou se ozve z televize pronikavý výkřik. Podíváte se na obrazovku a obrázek vás zaujme, začnete ho sledovat. Za chvíli vás to buď přejde a řeknete si, že tam „nic není“, anebo zavřete knížku a budete se tomu příběhu věnovat. Je-li zvlášť přitažlivý nebo napínavý, „vidíte“ za chvíli jen to, co se děje na obrazovce – jako kdybyste byli „v ní“. A teprve když detektivka skončí, protřete si oči a zase vidíte polici, knihy, televizor. Když si zkusíte vzpomenout na nějakou pozoruhodnou scénu z filmu, uvidíte ji před očima bez tohoto okolí – a přitom na vaší sítnici v té chvíli docela určitě bylo.

Když si člověk soustředěně prohlíží nějaký drobný předmět, minci, poštovní známku, mravence nebo hodinový strojek, dává si ho co nejbliž k oku. Jenže oko má velice široký zorný úhel, takže i na vzdálenost dvaceti centimetrů je naše zorné pole stále veliké: řádově 60 krát 30 cm. Potřebuji-li soustředit pozornost na plochu ještě menší, optika oka mi v tom nepomůže, protože nemá žádný „zoom“ a blíže než na nějakých deset – patnáct centimetrů už se ani nedovede zaostřit. Tady pak nastupuje „zoom“ soustředěné pozornosti, který dokáže pravé divy. Když otevřete

třeba náramkové hodinky, nevidíte nejdřív skoro nic. Až po chvíli se trochu „rozkoukáte“ a začnete rozeznávat nějaké tvary. Budete-li se dívat dost dlouho a pozorně, uvidíte i detaily menší než desetina milimetru. Ale stačí zvednout oči a kouzlo je pryč: musíte začínat zase od začátku. Jen to podruhé půjde trochu rychleji, protože už máte nějakou zkušenost.

Pozornost, to jest soustředění záměru na určitou část zorného pole, zřejmě také nějak řídí zaostřování oční čočky. To zřejmě funguje úplně jinak, než automatické ostření fotoaparátů s infračerveným paprskem: oko žádný paprsek nevysílá. Možná, že funguje pokusem a omylem, my sami o tom ale vůbec nevíme: podívám se tam nebo jinam a oko se „samo“ zaostří. Teprve když to nedokáže, to jest ztratí potřebnou pružnost, musí pomoci brýle. Ty už ovšem samy „nedělají“ vůbec nic, jen mechanicky zkracují či prodlužují ohniskovou vzdálenost oční čočky.

V rušném prostředí člověk dokáže sledovat, co mu druhý říká, i když je jeho hlas několikanásobně slabší než hluk „pozadí“. Když se takový rozhovor nahraje na pásek a reprodukuje, není mu rozumět. Naopak všechny šumy ruší v reprodukci daleko víc: proto je nahrávání hudby taková věda. Při přímé komunikaci člověku zřejmě značně pomáhají i druhé smysly: techniku „odezírání“ používají nejen neslyšící. I zdravý člověk rozumí lépe, když vidí mluvícímu na ústa. Ze směsi zvuků si člověk dokáže vybrat, co ho zajímá. Může to být jeden z hovořících hlasů, jeden z nástrojů v orchestru, ale také třeba určitý šramot nebo pískání, podle něhož automechanik hledá poruchu v motoru. Jak toho dosáhne?

Naše vnímání tedy není vůbec jednoduché. Podobnost s televizní nebo zvukovou technikou je spíš jen povrchní. Naše smysly nejsou jen snímače nebo čidla a já sám nejsem záznamové zařízení, které jen věrně registruje, co se kde šustne. Už při samotném vnímání dovedeme silně ovlivnit, co uvidíme a uslyšíme, a co se stane „rušivým pozadím“. Přitom se tento výběr nijak nepodobá třeba filtrům, jaké používají zvukaři: nevybíráme si jen podle výšky tónu nebo podle směru, odkud zvuk přichází. Když si dáme záležet, můžeme spolu hovořit i ve velmi hlučném prostředí – a jindy přeslechneme nebo přehlédneme právě to nejdůležitější. Ostatně slavný detektiv vyniká právě tím, že uviděl, co všichni ostatní přehlédli. Kouzelník ve varieté toho umí využít: v rozhodující chvíli udělá nápadný pohyb levou rukou, aby si divák nevšiml, že pravou tahá z rukávu další pingpongový míček. Rozhodující

roli tu zřejmě hraje naše zaměření, soustředění a pozornost. Jinými slovy to, co já sám chci a nechci vidět nebo slyšet. Filosofové potom mluví o „intenci“: s tou se ještě několikrát setkáme.*

Naše pozoruhodné smyslové vybavení a zejména zázrak pozornosti zřejmě kdysi vznikly v prostředí hodně odlišném, než v jakém žijeme dnes. V přírodě se člověk dívá spíš do dálky a sleduje větší předměty, než třeba našinec při čtení. Proto tolik městských lidí musí nosit brýle. Naše pozornost je však také zařízena na prostředí, kde jsou podněty nesrovnatelně chudší. Ještě před sto lety byl sytý barevný předmět velice vzácný: květ, pták, drahokam. Všechno ostatní bylo šedé, hnědé, zelenavé. Pokud se v přírodě něco pohybuje, je to spíš klidný pohyb větvi ve větru, vody a mraků. Jen tu a tam přeletí pták a mihne se zvíře. Dnes žijeme v prostředí, které nás dojmy soustavně zahlcuje. Naši vnímavost a schopnost pozornosti jsme se naučili také využívat – často jedni proti druhým. Pestře barevné plochy, silné a krásné zvuky, světelné signály a nápisy – to všechno důmyslně chytá naši pozornost. Nejen reklamou, ale i časopisy a novinami, obaly na zboží, šaty, voňavkou a nalíčením, tím vším dovedeme útočit na pozornost ostatních, ale také otupovat schopnost pozornosti vůči méně agresivním podnětům. Na vrcholu všeho je dnes televize, nejúčinnější návnada každé pozornosti, která diváka redukuje na pouhý chomáček stále bičovaného vnímání. Kdo si úplně navykl na televizní pozornost, těžko se už přiměje všimnout si také skutečnosti, která je daleko méně barevná, pestrá, pohyblivá a napínavá. Nakonec by se nám mohlo stát, že člověk skončí podobně jako třeba žába, která prý nehybné předměty vůbec nevidí. A ten, kdo nás dokáže krmit pestrými a mihotavými obrázky, nás bude schopen dostat kamkoli bude chtít.

* Ale už teď se můžete podívat do slovníku na konci knížky.

OTÁZKY

- Všimněte si, co ve které chvíli skutečně vidíte a slyšíte!
- Co nejvíc upoutává naši pozornost?
- Co znamená, že jsme si něčeho nevšimli, že jsme to přehlédli?
- Jak je na člověku vidět, že ho něco zaujalo a zajímá?
- Popište, podle čeho se orientujete v samoobsluze, v knihkupectví, když listujete obrázkovým časopisem! Co jste na první pohled přehlédli?
- Jak a na co nás chytá plakát, reklama?
- Co uděláte, když chcete někoho zaujmout?

4. VĚCI, SLOVA A POJMY

Řekli jsme, že vidíme a vnímáme „věci“: vidíme stůl, slunce na obloze, slyšíme houkat záchranku. Kde se ale tyhle „věci“ berou? Televizní kamera je nerozpoznává a robot s tím má nesmírné potíže. Naopak člověk nemůže jinak, než vidět právě věci. Dokonce i když si nemůže vzpomenout, jak se té které říká, vidí „tohle to“, na co může ukázat prstem. Dívám-li se na mikrofotografii, rentgenový snímek nebo abstraktní obraz, nevidím vlastně „nic“. Kdybych si měl pamatovat, co jsem tu viděl, nebo kdybych to chtěl někomu sdělit, musel bych si tu změř čar a skvrn nějak pro sebe pojmenovat, rozdělit ji tak, aby mi jednotlivé části něco připomínaly, aby se staly „věcmi“. Nějak podobně kdysi dávno vznikla souhvězdí na obloze a každé malé dítě si takhle „zviditelňuje“ různé nesmyslné útvary v mracích, skvrny na stropě („mapy“) nebo trhliny v omítce. Na starých mapách bývala třeba Evropa znázorněna jako královna s hlavou ve Španělsku, s pravou rukou v Itálii – a my Češi se dodnes chlubíme, že jsme „v srdci Evropy“.

Naopak v běžném prostředí, které známe, se nám věci před očima hladce vyloupávají ze svého okolí: stůl, židle, květináč, koberec. Přitom každá z nich může zase mít nějaké části, které k ní patří: stůl má desku, nohy, zásuvku. Proč je pro nás věci

právě stůl, a ne třeba noha? Často je to proto, že stůl drží pohromadě: dá se přenést jinam, ale jen vcelku. Je to také proto, že stůl jako takový k něčemu potřebujeme, že nám k něčemu je a slouží. Pro truhláře, který stoly dělá, je noha nebo zásuvka nejspíš také „věc“, než ji ke stolu namontuje. Právě v prostředí, kde od dětství nejčastěji jsme a kde jsme se naučili světu rozumět, to jest doma, jsou poměry krásně přehledné a jednoduché. Kdyby se mne někdo zeptal, co je u nás v kuchyni, bez váhání bych začal jmenovat stůl, sporák, polici, dřez, lednici, tři židle a lavici. Věci, které se dají odnést, oddělit od okolí a zacházet s nimi samostatně. Možná ještě okno, lampu, dveře – jenže ty už se tak snadno odnést nedají. Určitě by těch věcí nebyl nekonečný počet a jejich seznam není ani nijak „subjektivní“: v hotelových pokojích někdy visí na stěně a v podnicích, kde má každá „věc“ své inventární číslo, mají takové seznamy někde v účtárně.

A to ostatní? Zdi a strop – jsou to také „věci“? Snad. Ale když si malé dítě všimne odprýsklého smaltu na sporáku nebo smítka na koberci (dospělí si jich nevšimnou), dostane mne trochu do úzkých: co to je? „No, to je jen – jak bych ti to řekl – to není nic.“ Odpověď není tak hloupá, jak se na první pohled zdá: odprýsklý smalt skutečně není žádná věc. A smetí na koberci? Je to věc? K ničemu není a správně by tam ani nemělo být. Podobně na otázku, co bylo dnes v novinách nebo v zaměstnání, řekneme většinou „nic“ – myslíme ovšem „nic zvláštního“, co by stálo za řeč, co by bylo k něčemu a mělo nějaké jméno. Ne nadarmo řecké *logos* znamená zároveň slovo, rozum i smysl. Ostatně i české „věc“ znamená jednak to, co se dá vzít do ruky, ale hlavně to, co nás zajímá, k čemu zaměřujeme pozornost, o čem se mluví: „Dostavte se k jednání ve věci...“

V kuchyni je tedy jistý počet „věcí“. To ale vůbec neznamená, že by to tam vypadalo jako ve skladišti. Ty věci jednak obsahuje další věci – na sporáku jsou hořáky, je tam trouba (kterou nemohu vzít do ruky), ve stole je zásuvka s příbory. Jednak jsou ty věci nějak uspořádány, nějak spolu souvisí a někam patří. Nad dřezem je polička s nádobím, nad lednicí skříňka s pytlíky cukru a mouky. Všechno má své místo a každý ví, co znamená „udělat pořádek“, „uklidit“. Mezi tím vším se nějak pohybuje „my“, to jest já, manželka a děti. Máme tam svá oblíbená nebo aspoň vysezená místa a kdykoli něco potřebujeme, víme, kam pro to sáhnout. „Naše kuchyň“ – to není jen hromada věcí (matematik by řekl „množina“), ale také to, co je v nich, jejich

sestavení a uspořádání, vztahy a prostory mezi nimi. Místo, kam patří hrnce a lžice, kde se myje nádobí, kde sedává táta, a kout, kde lehává pes. Malé děti jsou na toto uspořádání velice citlivé a staří lidé v něm už těžko snášejí jakékoli změny.

V takovém prostředí jsme vyrostli jako děti a tam jsme se naučili, co jsou to věci: co je stůl, židle, struhadlo, utěrka. Mimochodem řečeno, ten stůl, na kterém jsme se to učili, „náš stůl“, zůstane pro mnohé z nás až do smrti něčím zvláštním, bude jaksi stolovatější než všechny ostatní. Postupem času k tomu začaly přistupovat další „věci“, které už nejsou tak pěkně oddělené a přehledné, nedají se vzít do ruky a odnést: schody a ulice, strom, zahrada a les, mrak na obloze, louže nebo chodník. A pak jsou „věci“, u kterých už uvozovky napsat musíme, protože to vlastně žádné věci nejsou: vítr a déšť, teplo a zima, ráno a večer, radost a zlost. Jenže v té době jsme už věděli, že když o něčem chceme mluvit, musí to mít nějaké jméno – a tak je dostaly i ony.

Poměrně brzo jsme se také naučili, že podobný stůl je i v pokoji a u babičky, že stoly jsou všude a že to všechno jsou stoly. To slovo najednou neznamena jen jednu určitou věc, ale mnoho různých, podobných, možná i všechny dohromady. Takovým názvům pak my dospělí říkáme pojmy. Pro všechny z nás znamenají více méně totéž a znamenají to vždycky: slovo „stůl“ znamená právě stůl – nejenom tehdy, když ho mám před sebou, ale stejně i tehdy, když tu žádný není a já někoho požádám „sežeňte nějaký stůl“. Nebo když se rozhlédnu po krajině a řeknu, že je „rovná jako stůl“.

Když jsme mluvili o vidění, řekli jsme prostě, že vidíme věci. To je ovšem pravda jen v nejjednodušším případě a ještě jen zčásti. Věci totiž zpravidla vidíme v nějaké souvislosti, nejčastěji v té, že nám k něčemu jsou, mají pro nás nějaký význam. Jinak bychom si jich ani nevšimli. Tak židle není určena nějakou definicí, nýbrž tím, že se na ní sedí. Všimnu si jí právě tenkrát, když hledám, kde se usadit. Úplně stejná a tatáž židle však může mít těch významů víc. Jako děti jsme na ní jezdili jako na koni. Když to nejde jinak, poslouží i jako stůl. Někomu slouží jako cvičební nářadí a při hospodské rvačce to může být účinná zbraň. Podobně je to s kdečím. Když vejdu do cukrárny, nevidím uhlohydráty, nýbrž dorty a cukroví. Přišel jsem sem totiž ne proto, abych je zkoumal, nýbrž protože mám na ně chuť. Zato kdybych se jich přejedl, přestanou mě zajímat a budu si je možná i ošklivit. Dort může ovšem změnit význam i jinak: když

spadne na zem, je z něho najednou smetí a odpadek a leckdo se ho bude štítit vzít do ruky. Chemik by sice mohl tvrdit, že zůstal vlastně stejný (jen se trochu rozplácl), jenže se dostal do jiné souvislosti, má najednou jiný význam. Právě proto, že malé děti vidí především významy, mohou si tak snadno hrát s čímkoli. Krabička může být jednou dům, jednou postýlka a jindy třeba auto – jak je zrovna potřeba. Naopak krásné autíčko s elektrickým pohonem je daleko méně univerzální a tudíž i hůře použitelné: může v nejhorším představovat i stůl nebo loďku, ale v takovém případě je lepší ulámat mu kolečka.

Skutečnost, že věci mohou dostávat a nést různé významy a že člověk běžně pracuje spíš s významy než s věcmi jako takovými, je pro nás velmi důležitá. Dovoluje pochopit nejen dětské hry, ale i básnické a symbolické užívání věcí, divadlo a náboženskou symboliku: všude tam mohou obyčejné věci znamenat něco neobyčejného – dostávat jiný význam. Kultura a civilizace nás však navíc obklopuje věcmi, které by samy o sobě žádný význam a smysl neměly a dostávají ho jen konvencí. Tak když se policista za křižovatkou ptá provinilého řidiče: „Neviděl jste nic?“, nemá na mysli stromy, oblaka, ani krásnou slečnu, nýbrž jen barevná světélka, která se v okolí křižovatek často vyskytují. Nejsou tu totiž pro potěšení kolemjdoucích, nýbrž nesou zvláštní konvenční význam, například „zastav“. Naopak vesele blikající červené světélko na levém blatníku neznamena pozdrav protijedoucímu kolegovi (i když ho tak tramvajáci používají), nýbrž řidičovo pevné odhodlání při nejbližší příležitosti zahnout doleva.

Se světem se tedy setkáváme prostřednictvím významů, což může život různě komplikovat. Tatáž věc může mít pro různé lidi různé významy – a to nám mohou přesně říci jen oni sami. Jestli je krabička od sirek v dané chvíli právě loď, auto nebo opravdu jen krabička, nemůže nikdo rozhodnout: na to bychom se děti museli zeptat, a není dokonce ani jisté, zda by nám uměly přesně odpovědět. Děti, ale i dospělí lidé si totiž často libují v tom, že významy věcí nečekaně střídají. Tato oblíbená hra se často vyskytuje v anekdotách; připomeňme jen jednu z nejznámějších. Blázen vede na provázku zubní kartáček a napomíná Fifinku, aby se neloudala. Psychologicky školený dozorce chce zapřístí vlídný rozhovor a zeptá se, jak se pejskovi daří. Blázen se dotčeně ohradí, že o žádné Fifince nic neví – tohle je přece, jak každý vidí, obyčejný kartáček. A když je dozorce z dohledu, prohodí přes rameno: „Tak dneska jsme ho, Fifi, dostali!“

Takové hrátky s významy a dvojznačnostmi jsou sice náramná věc, pro účinné sdělování přesných informací, jež mají vést k určitému cíli, jsou však zřetelnou překážkou. Proto se věda na rozdíl od běžného života snaží významy nějak zkrátit a zavést pro věci názvy pokud možno jednoznačné, nezávislé na souvislostech a hrách, které s nimi právě provozujeme. Podle příkladu s Fifinkou by se mohlo zdát, že to není takový problém: stačí se ode všech významů odmyslet a vzít věc samu tak, jak je. Jenže co to je, kartáček na zuby zbavený svého významu, to jest čištění zubů? Pro někoho, kdo si zuby nečistí, třeba pro brazilského Indiána? Ale nemusíme chodit tak daleko. Téměř všechno, co roste na zeleninové zahrádce – kapusta, zelí, květák, kedlubny a kdoví co ještě – jsou z botanického hlediska jen zrůdné varianty jediné a téže „věci“, to jest rostliny brukev zelná, *Brassica oleracea* L. Zkuste tohle vysvětlit zelináři nebo kuchaři. Naopak všechno to, pro co zahradník vystačí s jediným pojmem „plevel“, věda pečlivě třídí do desítek různých druhů, rodů a čeledí. Kdo z nich má pravdu a co je „věc sama“?

Zřejmě nezbyvá než uznat, že to i ono jsou významy, jenže po každé jiné. Pro třídění a rozlišování svých významů má věda vlastní obecná pravidla, nezávislá na každodenních souvislostech a jak jsme právě viděli, někdy přímo proti nim. Díky tomu, že věda věnuje svým významům výslovnou a soustavnou péči, může být její použitelnost na zahrádce nebo v kuchyni omezená, nicméně její významy čili pojmy vynikají tím, že jsou reprodukovatelné (všichni dobří botanici pojmenují předložené býlí stejně) a přesné (každé jiné nazvou jinak). Starší vědy, které ještě vycházely z běžné zkušenosti, jako právě botanika, se snažily užívat slov běžného jazyka a jen je zpřesňovat. Pak se ovšem může stát, že se věda a běžný jazyk na některých místech rozejdou: řeknu-li „pampeliška“, měl bych dodat, zda mluvím jako laik a mám tedy na mysli běžný žlutý plevel, botanicky smetaniku obecnou, anebo jako botanik a míním skutečně daleko méně známou rostlinu, pampelišku podzimní, *Leontodon autumnalis* L. Po těchto špatných zkušenostech dává dnes věda přednost slovům neběžným nebo cizojazyčným (ve fyzice řeckým, jako třeba atom, nebo vůbec jen vymyšleným, jako třeba kvark, v zoologii a v medicíně latinským), u nichž je taková záměna vyloučena.

Pojmy jsou velice jednoduchý a účinný prostředek, jak se v nějaké oblasti vyznat tak dobře, jako v naší kuchyni, kde pro

většinu z nás pojmy původně vznikly. Richard Weiner o nich říká, že jsou jako napínáčky, kterými můžeme věci přidržet na jejich místech. Proto je první starostí každé vědy, aby si udělala jakousi inventuru ve svém oboru, aby si ho vymezila, a pro všechno, co v něm našla, zavedla pevné pojmy. Ostatně tím se na první pohled odliší odborník od laika: když odklopíte kapotu u motoru, bude laik ukazovat prstem na „to černé kulaté tady dole“, kdežto odborník suše procedí kouzelné slovo „rozdělovač“. Laik nutně potřebuje „tu věc“ mít před sebou, aby na ni mohl ukázat prstem, kdežto odborník ji přesně označí kdykoli a kdekoli. Věda se navíc bude snažit své předměty a pojmy nějak uspořádat. Kdo se nikdy nemusel potýkat s oblastí nebo s předmětem, o němž žádná věda neexistuje a který tedy dosud uspořádán, nikdy nepochopí, jak velká je to pomoc.

Vědecká snaha o přesnost a jednoznačnost dává ovšem vědeckým pojmům docela jinou povahu než měla jména či pojmy běžné řeči. Především by neměla vzniknout pochybnost, zda nějaký předmět je to nebo ono. Podobný cíl si klade i právo a správa, administrativa čili úřady. Stručně řečeno, v běžné řeči jde především o to, abychom věděli, co máme na mysli, případně abychom to dokázali úspěšně někomu sdělit. Když mi žena řekne, abych přinesl židli, a já na daném místě najdu jenom stoličku, dovtipím se, co mám udělat. Že mi to neřekla „jednoznačně“, není žádný problém. Věda (ani soud či úřad) ovšem s žádným dovtipováním ani doptáváním počítat nechce a nepočítá: jejich výroky by měly být jasné napoprvé a pro každého. Proto se snaží vytvářet a vymezovat své pojmy tak, aby žádné pochybnosti nevznikaly. Toho lze dosáhnout buď tak, že se příslušné věci jednotlivě vyjmenují nebo ukáží prstem, anebo tak, že se stanoví přesné pravidlo, definice, které celý svět věcí rozdělí na dvě části: židle – nežidle. Vědecký pojem se tak velice podobá intuitivní představě množiny. Zatímco běžné jméno či pojem zdůrazňuje to, co je pro označované předměty charakteristické a příznačné (pes má čtyři nohy a štěká; že někteří psi neštěkají, zde vůbec nevádí), pojem vědecký nebo úřední musí zdůraznit podmínky a hranice: odtud až potud. Někdy také rozlišujeme mezi „obsahem“ a „rozsahem“ pojmu. Určit rozsah pojmu je samozřejmě obtížnější a vymezení obvykle nebude příliš názorné. Bez nesnází to půjde v oblasti právní a úřední, které s tím předem počítají: „ročníky 1951 až 1962“, „osoby s trvalým bydlištěm v okrese Mělník“ nebo „podnik s 15 až 25 zaměstnanci“.

Vědecké pojmy mají řadu důležitých předností: jsou stručné, určité a přesné. Tím, že jsou více méně jednoznačně vymezeny, ušetří spoustu mluvení a psaní, dají se komukoli sdělit a dají se naučit – zejména proto, že se neodvolávají na naše osobní zkušenosti. Ukažme si to opět na příkladě z botaniky, vědy, která není nijak zvlášť abstraktní ani matematická. Tak třeba strom, který všichni dobře známe, bude v botanické knize zařazen mezi rostliny cévnaté, jevnosnubné, krytosemenné a dvouděložné a mohl by být popsán asi takto: „Lípa srdčitá (*Tilia cordata* MILL.), vytrvalá dřevina, listy dlouze řapíkaté, čepele nesouměrně srdčité okrouhlé, ostře pilovité, špičaté, na lici lysé, tmavozelené, na rubu v úžlabí žilek rezavě chlupaté, jinak více méně lysé, sivozelené; květenství se 3–16 květy, do $\frac{1}{3}$ – $\frac{1}{2}$ srostlé s čárkovitě jazykovitým listenem, koruny žlutavě bílé, nažky tenkostěnné.“ To je jistě důkladný popis, o němž si nejste jisti, zda je to lípa, podle tohoto popisu to bezpečně zjistíte – a zjistí to každý, kdo zná základní botanické pojmy.

Jenže kdybyste vůbec nevěděli, co to lípa je, nebyl by vám tento popis asi mnoho platný: jak byste se k němu dostali? A proč by vás vůbec měl zajímat, nejste-li zrovna před zkouškou z botaniky? Lípu všichni známe, ale seznámili jsme se s ní jinak. Třeba takhle. Šli jsme s někým na procházku do parku, kde byl krásný košatý strom. Svítilo slunce a strom právě kvetl. Na dálku voněl a když jsme přišli blíž, celý hučel stovkami včel. Tak jsme se prvně dozvěděli, co je lípa. Pak jsme ji vídali za různých okolností, na podzim a v zimě, v různých podobách, takže ji dnes poznáme i bez listů a zdálky, jen podle tvaru koruny a větví, podle kůry a kořenů. Přitom se jistě může stát, že se člověk splete nebo že si není jistý – a pak přijde ke slovu botanický popis. Ale ne dřív.

Když vezmete malé dítě k řece a ukážete mu kachní rodinku, okamžitě pochopí, co to je, a začne klást patřičné otázky: kdo je tatínek a kdo maminka, kde kachny bydlí, co jedí a kdy chodí spát. Když se ho zeptáte, kde má kachna zobák, ukáže bez váhání na svůj nos (to ostatně udělá i většina dospělých). Kde má křídla? Zamává rukama. Přesně podle evoluční biologie. Kachny se mu zalíbily a zaujaly je, protože správně odhadlo, že s ním mají něco společného – a právě k tomu míří jeho otázky. Tak člověk zpravidla poznává nové věci tak, že si je přirovnává k něčemu, co už zná. Malé dítě nejčastěji samo k sobě. Věda tenhle po-

znávací postup nevidí ráda a říká mu antropomorfismus. Dokud byli lidé upřímně přesvědčeni, že je se zvířaty nic nespojuje, byly tyto výhrady asi na místě. Dnes pokládáme za samozřejmé, že člověk také patří do přírody a že se zvířaty ho spojuje plno věcí. Ale je-li tomu tak, potom co je špatného na tom, když zvířata poznáváme právě v tom, čím se nám podobají a co nás s nimi spojuje?

OTÁZKY

- Rozmyslete si, čemu všemu říkáme věc. Co je těm „věcem“ společné?
- Řekli jsme, že se věci „vytloupávají“ z pozadí. Může to někdy vadit? Proč se vojáci oblékají do maskovaných uniforem?
- Museli jste už někdy vymyslet, sami „dát jméno“ něčemu, co jste neznali?
- Jak to asi dělali naši předkové? Najděte příklady, na nichž je to patrné!
- V jakém smyslu a za jakých okolností se dá i o slovu říci, že je to „věc“?
- Jaký je rozdíl mezi věcmi-značkami, jako je semafor nebo písmeno, a „obyčejnými“ věcmi z kuchyně?
- Vyložte nějaké vědecké či odborné pojmy a ukažte, jak vznikly z obyčejné zkušenosti (příklad: „tětiva“ v geometrii, právnická „osoba“, „větev“ grafu).
- Jaký je rozdíl mezi definicí pojmu a jeho významem v běžném jazyce? Uměli byste definovat stůl?
- Jaký má smysl mluvit o „objektivním“ významu slova?

5. JAZYK A MYŠLENÍ

O věcech a významech se mimo filosofii většinou nemluví, ale o jazyce jsme se učili už ve škole. Máme o něm tedy už jakousi teoretickou představu, na kterou bychom se teď měli podívat. Předně jsme se naučili jazyk spojovat s komunikací, sdělováním myšlenek. To je asi správné, i když neúplné a jednostranné: člověk, který se ptá na cestu nebo posílá někoho do horoucích pekel, nesděluje zrovna myšlenky. Za druhé jsme si jazyk spojili se soustavou gramatických pravidel, a ta nás asi také nejdříve napadnou. Jenže když jsme se učili mluvit, neučili jsme se pravidla. Ta přišla až potom, ve škole. Když mluvíme, měli bychom jistě mluvit správně, to však neznamená, že bychom svoji řeč mohli konstruovat podle pravidel. A konečně mnoha lidem dnes do představ o jazyku a myšlení nebezpečně prosakují počítačové metafory: programovací „jazyky“, „informace“, „kódování“ a podobně. Chceme-li se k jazyku dostat blíž, musíme začít z jiného konce.

Člověk, který vystoupil na vrcholek vysoké hory, zůstane stát „beze slov“, jak říkali romantičtí básníci. Silný dojem a zážitek, ať už děsivý nebo krásný, nápad, myšlenka, objev – to všechno je zpočátku „beze slov“. Teprve když se člověk vzpomene na první náraz a začne si věc rozmyšlet, dostávají se ke slovu – slo-

va. Takový dojem a nápad totiž nejdříve působí trochu jako kulový blesk: je toho moc a všechno to máme před očima najednou. Když to pak chce člověk nějak strávit, musí tu kouli či klubko začít jaksi rozmotávat, jedno po druhém. A to ovšem s představou nejde, to se dá dělat jen pomocí pojmů a slov, těch Weinero-vých „napínáčků“.

Řekli jsme, že zážitek, stejně jako myšlenka či nápad, obsahuje všechno najednou: je v něm plno různých věcí a složek, odkazů k jiným věcem a souvislostí s kdečím. Rozmyslet a strávit potom znamená, začít je brát jednu po druhé z nějakého konce (či začátku), samostatně a přitom spojitě, až se nakonec celý materiál podaří zpracovat jako korálky na šňůře. Protože teprve v této podobě se o věci dá mluvit a dá se o ní psát. To není právě snadná úloha. Je to asi jako procestovat krajinu, jedno místo po druhém, žádné nevynechat a žádné nevzít dvakrát. Jistě jste už viděli člověka, který právě něco silného zažil a nedokáže o tom rozumně promluvit: mluví překotně, skáče z jednoho na druhé, plete páté přes deváté – a nikdo mu nemůže rozumět. Teprve když se za čas uklidní, dokáže rozlišit důležité od méně důležitého, „dá si věci dohromady“, může svůj zážitek také někomu sdělit – protože teprve teď ho také sám začíná chápat, začíná mu rozumět.

Myšlení zkrátka neprobíhá tak, že by člověk nejdříve něco vymyslel, a teprve pak začal potřebovat pojmy a slova, aby to sdělil druhým. Zakódoval a odeslal jako šifrovanou depeši. Myšlení potřebuje řeč daleko dřív, ještě než začne mluvit a sdělovat. Potřebuje ji k tomu, aby si samo věc vůbec „artikulovalo“, členilo a pořádalo do jakéhosi postupu: co je nejdůležitější, co napřed a co potom. Teprve o myšlence takto zpracované se dá s jakousi jistotou říci, že je to myšlenka: neboť spousta „geniálních“ nápadů se během tohoto prvního zpracování rozplyne jako bublina, ukáže se, že na nich nic není, že to byl omyl, případně nesmysl.

Od zážitku nebo nápadu ke zralé myšlence je tedy dlouhá cesta a pořádný kus práce. To platí úplně stejně pro básníka, hudebníka, technika i filosofa. A teprve ke konci této práce se ukáže, zda to celé stálo za to. Neboť nápad, který se nepodaří dobře artikulovat, možná ani za mnoho nestál, rozhodně nám však není mnoho platný. Einstein kdysi řekl, že vědecká práce je deset procent talentu a nápadů – a devadesát procent úsilí a píle. Proto každá tvořivá práce vyžaduje jisté ovládání přiměřené řeči, v níž se těchto devadesát procent odbývá. Pro hudebníka

to bude řeč tónů, pro matematika možná řeč symbolů, ale pro filosofa – stejně jako pro básníka – je to vždycky ta obyčejná čili přirozená řeč slov, kterou hovoříme.

Jazyk, kterým mluvíme, má svá pevná a určitá pravidla. Nejenom pravopisná, ale mnohem základnější. Mluvíme ve větách a věty se skládají ze slov. Každé slovo má ve větě svoji úlohu a slova do vět nemůžeme kombinovat libovolně. „Pes běží“ je věta, kdežto „pes kočka“ není. V češtině jsme se učili o druzích slov: pes a kočka jsou podstatná jména, běžet nebo běhat je sloveso. Úplná věta musí obsahovat sloveso (přísudek) a podstatné jméno v prvním pádě (podmět). Když je to třeba, mohou se obě tyto části dál rozvíjet přidáváním dalších slov: podstatných jmen v roli předmětu nebo doplňku, přídavných jmen v roli příslovečných určení, podstatné jméno může být zastoupeno zájmenem atd. To všechno jsme se naučili ještě dřív, než jsme slyšeli o gramatice. Přitom se ovšem jazyk umí těmto pravidlům také bravurně vyhnout: „Najednou, vole, prd – a konec,“ zaslechl jsem nedávno od šoféra na ulici. Věta bez předmětu a bez slovesa, ale zřetelná a srozumitelná; je také správná? Podle jakých pravidel?

Soustavu jazykových pravidel si člověk plně uvědomí až když se začne učit nějaký cizí jazyk. Ve svém vlastním čili „mateřském“ se je naučil jaksi mimochodem už když se učil mluvit. Protože tato pravidla nejsou jen pravidla řeči, ale také pravidla myšlení. Hned na začátku jsme mluvili o tom, jak člověk vidí a vnímá „věci“. Některé z nich jsou skutečné předměty, jako židle nebo lžice, jiné vlastně žádné věci nejsou, jako bolest nebo tma. Nicméně z hlediska jazykových pravidel se chovají stejně: obojí označujeme podstatnými jmény. Každý ví, že beze slov by se nedalo o ničem mluvit. Takže už naše vnímání světa, jakmile otevřeme oči, těsně souvisí s jazykem a s jeho pravidly. I když o tom, co vidíme, nemluvíme, přece se nám okolní svět otevírá prostřednictvím slov a jmen. Souvislost jazyka s myšlením a dokonce i s inteligencí nejlépe dokládá paradoxní skutečnost, že poruchy sluchu postihují duševní vývoj dítěte daleko citelněji než poruchy zraku. Jakkoli je pro nás zrak zdrojem největšího množství informací, základem našeho myšlení je řeč a ta je v normálním případě závislá na sluchu a hlasu. Neslyšícím dětem dá daleko víc práce a námahy, než se naučí náhradní znakovou řeč, aby mohly začít normálně myslet. Dokud znaková řeč nebyla, zůstávaly do smrti postižené nejen tím, že obtížně komunikují, ale také obtížněji myslí.

Lidé, kteří se v životě setkali s počítači, často podléhají naivní iluzi, jako kdyby jazyk byl jen neutrální prostředek, kterým prostě vyjádříme či „kódujeme“, co nás právě napadne. Ve skutečnosti nás jazyk, nenásilně a nepozorovaně, tisíci způsoby vede a nutí myslet a mluvit právě určitým způsobem a ne jinak. Každý jazyk má svůj fonetický systém, jakousi „abecedu“ zvuků, které se v něm smějí používat, kdežto jiné do tohoto jazyka nepatří. Můžete to dobře sledovat na malých dětech, které dokud se nenaučí mluvit, vydávají zvuky všeho druhu a teprve postupně si osvojí fonetický systém svého jazyka a ty ostatní zvuky přestanou používat. Tak se evropské děti odnaučí mlskat, kdežto některé africké budou tento zvuk používat jako hlásku (mlaskavku).

Pak je tu samozřejmě slovní zásoba, množina slov, která má daný člověk v jazyce k dispozici – někdo víc a někdo méně. Tato zásoba, kterou právě studiem a četbou podstatně rozšiřujeme a měníme, také silně ovlivňuje naše myšlení: pro co nemáme slovo, neumíme označit a vyvolat, a pokud to nemáme právě před sebou, jako kdyby pro nás nebylo.* Na žáka ve třídě může učitel ukázat, ale když se chce zeptat na toho, který právě chybí, musí vědět jméno. Ještě méně nápadné – a tím účinnější – jsou jazykové zákonitosti, které se týkají řazení slov do vět: přípustné kombinace slov, slovní druhy, vazby, fráze atd. Přitom tato jazyková pravidla nejsou toho druhu, že by je byl někdo přímo a vědomě vymyslel: vznikala a vznikají postupně a anonymně jako vyježděné koleje, po nichž se může pohybovat myšlení. Jsou to tedy jakési stopy myšlení našich předků a prapředků, které nás neustále vedou a které aspoň někteří z nás také rozšiřují, obohacují, mění – zejména básníci, ale i filosofové. Všimněme si na pár příkladech, co jazykové struktury vypovídají o vlastnostech a možnostech myšlení – a ovšem i o jeho dějinách.

To, co vidím, mne jazyk nutí vyjadřovat právě jen určitým způsobem. Tak vidím-li letět vránu, musím tuto (jednotlivou) zkušenost rozdělit na „vránu“ čili podstatné jméno, na to, že „letí“, případně že je černá atd. Je dobré si uvědomit, že ve skutečnosti nikdy nevidím „vránu jen tak“, nýbrž vždycky v nějakém ději a s nějakými vlastnostmi a je to právě jazyk, který mne donutil původně celistvou zkušenost dělit přesně tímto způsobem. Udě-

* „Hranice mého jazyka jsou hranice mého světa.“ (Wittgenstein)

lal to tak dokonale, že jinak nemohu ani myslet. Když dotyčná věc právě nic zvláštního nedělá, říkáme o ní, že „je“. Nejen řeč, ale už mé myšlení má vždycky tvar: X dělá Y, Z je W a podobně.

S podstatnými jmény spojujeme řadu vlastností a některé z nich vyjadřujeme přímo tvarem slova. Přesněji řečeno jsou to vlastnosti věcí, které slovy označujeme. Tak některé věci pokládáme za životné, jiné neživotné – a čeština tohle rozlišení pokládá za tak důležité, že se projeví přímo ve tvarech slova. To by se ještě dalo jakž takž vysvětlit a pochopit. Ale úplně záhadnou kategorií je rod. Proč je slunce „střední“ a měsíc „mužský“? Proč je hora „ženská“ a kopec „mužský“? V tom, jak náš jazyk dodnes zachovává rozlišování rodu, je zřetelně vidět odkud kdysi vyšel – a odkud vychází pro každého nového človíčka: z domova a z rodiny. Protože právě tam dává rozlišení „muž, žena a dítě“ nějaký smysl: vlastní rodina v nejužším slova smyslu se skutečně „dělí“ na tyhle tři „rody“. Jakmile opustíme hranice rodiny, je rozlišení rodů podle pohlaví čím dál tím problematictější: dá se ještě obhájit u zvířat, odborník je rozliší u rostlin, ale všude jinde už je to čirá záhada.

Přitom je rozlišení rodů v mnoha jazycích zcela samozřejmé a základní – ovšem každý jazyk si s ním poradil jinak. Co je v češtině „mužské“ a co „ženské“ nebo „střední“, je pro rodilého Čecha naprosto samozřejmé a skoro nikdy v tom neudělá chybu. Zato v cizím jazyce je to zdroj nesčetných a záluďných chyb. Kdo si má také pamatovat, že třeba slunce, v češtině střední, je v němčině ženské – a ve francouzštině pro změnu mužské? Přitom na cizinci není nic směšnějšího, než když řekne „moje tátinek byla...“. Záhadu gramatických rodů trochu poodhalili strukturalističtí etnologové, kteří objevili zvláštní „logiku“ myšlení přírodních národů. Svět se pro ně zásadně a nezbytně dělí na protikladné skupiny věcí, zvířat, rostlin atd., pro něž pak platí dosti složitá pravidla, co k čemu patří, co s čím může jít dohromady a co se navzájem vylučuje. My bychom si měli pamatovat, že gramatický rod je jakýsi pozůstatek před-racionálního myšlení, stopa toho, jak si svět rozdělovali naši pradávni předkové – a že tato stopa má dodnes vliv na to, jak myslíme a hovoříme. Naopak k obecné oblibě angličtiny jistě přispívá, že význam této starožitnosti omezila.

Věci kolem nás ovšem neleží jen tak. Některé se samy pohybují a mění, s jinými zase pohybuje my, děláme z nich něco jiného, bereme je do ruky a používáme. Ostatně už když jsme

hovořili o jménech, viděli jsme, jak „věci“ jsou pro nás věcmi především proto, že nám k něčemu jsou a slouží, případně mají vůči nám nějaký důležitý vztah. Tuto zcela základní skutečnost vyjadřuje jazyk dalším druhem slov – slovesem. V běžné řeči je dokonce sloveso možná ještě důležitější než jméno a ty nejkratší, jednočlenné věty obsahují většinou právě sloveso: „Prší.“ nebo „Běž!“ Všimněme si, co pokládal jazyk za ty nejdůležitější vlastnosti či rysy dějů, změn a činností – až do té míry, že se staly přímo vlastnostmi sloves.

Začneme tím nejjednodušším, totiž osobou. Název „osoba“ není docela přesný, neboť jazyk nerozlišuje, zda něco dělá Petr nebo Pavel, ale přísně rozlišuje, zda něco dělám já, ty nebo on. Je to skutečně takový rozdíl? Pod vlivem vědeckého a úředního jazyka, které se vyjadřují skoro výhradně ve třetí osobě, můžeme mít dojem, že na tom tolik nezáleží. Ale jazyk ví své a ví dobře, co dělá. V té základní jazykové situaci, což je situace rozhovoru, „osoba“ přirozeně označuje tři základní role: toho, kdo mluví (já), toho, ke komu mluvím (ty) a toho, o kom nebo o čem mluvím (on, ona). Ostatně pouhý rozdíl osoby může znamenat také obrovský rozdíl v obsahu a smyslu výpovědi.

Vezměme si jednoduchý příklad – sloveso „krást“. Větu „On krade“ říkáme a slyšíme desetkrát za den a nebudí žádnou zvláštní pozornost. Ať už je to pravda nebo pomluva, k jejímu vyslovení není potřeba žádné odvahy (protože „on“ tu nejspíš není) a věta sama na té skutečnosti pravděpodobně vůbec nic nezmění: dotyčný krást nepřestane. Převедena do druhé osoby zní už docela jinak a jen docela vzácně si někdo z nás dovolí takovou upřímnost či drzost: musí totiž počítat s reakcí, případně s odvetou. A větu „já kradu“, vážně míněnou a v oznamovacím způsobu, asi většina z nás v životě vůbec neslyšela: tak je nezvyklá a neobyčejná. Pokud ji někdo někdy řekl, byl to nejspíš světec nebo neurotik a docela jistě ta věta znamenala v jeho životě jakýsi zlom.

Gramatická osoba tedy zachycuje tu základní situaci řeči, kdy někdo hovoří k někomu a o něčem. Vyjadřuje přesvědčení, že tyto tři role nejsou stejné a souměrné, nýbrž že je mezi nimi zásadní rozdíl. Mimochodem řečeno je zajímavé, že angličtina tvarem odlišuje právě jen třetí osobu: patrně rozuměla tomu, že tady je rozdíl největší. Podobně bychom mohli ukázat, jaký je rozdíl mezi „já“ a „my“, například jedná-li se o nějaký průsvih, odpovědnost nebo závazek: „My zaručujeme..., my nepřipustí-

me..., my zajistíme...“ říkají politikové každý den; my klidně, proč ne – ale já? Proč zrovna já?

Důležitá kategorie, bez níž se žádný indoevropský jazyk nemůže obejít, je čas; němčina dokonce sloveso nazývá „časovým slovem“. Čas zde neznamená číselný údaj, jako GMT či SEČ, nýbrž čas ve vztahu k přítomné chvíli řeči. V některých jazycích je časové členění ještě bohatší a zahrnuje i čas ve vztahu k jiné činnosti nebo rozdíl mezi činností ukončenou a pokračující. Také čas je tedy podle tisícileté zkušenosti našich jazyků základní kategorií myšlení. Kdo o tom pochybuje, ať si rozmyslí třeba rozdíly ve významu mezi „měl jsem“, „mám“ a „budu mít“: první a poslední z nich totiž paradoxně zpravidla znamenají také „nemám“. Na rozdíl od osoby, kde rozlišujeme ostře, kategorieky – buď anebo –, různé časy se prolínají a mohou do sebe přecházet, ne však splývat: každý znamená něco jiného. Tak třeba budoucí čas často znamená také nejistotu a pochybnost: „Odsud na Hradčany? To bude dobrá půlhodina.“

Každá gramatická kategorie svědčí o velkém výkonu abstrahujícího myšlení, které přes všechny rozdíly a odlišnosti zdůrazňuje to, co je společné. Tak si například jazyk dávno všiml určité symetrie činností: kůň táhne vůz, čili vůz je tažen koněm. To vyjadřuje slovesný rod, činný nebo trpný. V jednotlivých jazycích bychom mohli také pozorovat, jak toto společné, zákonité, pravidelné postupně převládá a pořádá i to, co nejdříve vznikalo méně pravidelně: odtud snad i známá a nepřijemná skutečnost, že ta nejběžnější (a snad nejstarší) slovesa jsou ve většině jazyků nepravidelná, někdy dokonce tak, že si vypůjčují tvary jiných kmenů (např. české „být“ a „jsem“). K vrcholným výkonům jazykové abstrakce jistě patří zápor (negace). Tato zdánlivě nejjednodušší operace, až neuvěřitelně univerzální, se ovšem děje už zcela v oblasti myšlení a skrývá v sobě nejen jeden úskok a úskalí. Prozatím jen připomeňme, že záporné tvrzení (např. „neprší“, „to není pes“, „nemám peníze“) nevyjadřuje něco, co by člověk měl před sebou jako „fakt“, nýbrž odvolává se na myšlený jev nebo stav, který právě není přítomen.

Přímou souvislost jazykových struktur a pravidel s pravidly myšlení pro filosofii objevil patrně Aristotelés. Značnou část jeho myšlenkového systému můžeme nejlépe pochopit právě tak, že si jeho pojmy spojíme s pojmy jazykovými: tak např. aristotelská „podstata“ má mnoho společného s podstatným jménem, „akcidens“ s přívlastkem atd. Z tohoto objevu pak vychází logi-

ka, jedna z prvních speciálních věd, které se z filosofie vydělily (do značné míry právě Aristotelovou zásluhou) a pokračovaly vlastní cestou. Cestou výsledků, tvrzení a odpovědí na otázky, jež si přinesly ze svých filosofických počátků. Na tuto stránku Aristotelova myšlení navázal počátkem tohoto století také vídeňský novopozitivismus a tzv. filosofie jazyka, která je dnes v anglosaském světě nejrozšířenější filosofickou školou.

O T Á Z K Y

- Vezměte si pohlednici a popište, co na ní je. Čím jste začali? Proč? Co jste k tomu potřebovali?
- Jak se při zpracování zážitku či nápadu uplatní vědomosti, zkušenost? Jak při tom postupuje laik a jak odborník?
- Proč jazyk rozlišuje věci (= podstatná jména), činnosti a dějství (= slovesa), vlastnosti (= přídavná jména) apod.? Z jakých zkušeností tato rozlišení plynou?
- Angličtina neumí rozlišit mezi „člověk“ a „muž“. Může to souviset s tím, že právě v Anglii vzniklo feministické hnutí?
- Co vyjadřuje gramatická osoba? Jednotné a množné číslo?

6. ČLOVĚK NA SVĚTĚ

Když se ráno probudím a otevřu oči, vidím kolem sebe samé známé věci: nábytek, květiny, okna, knihy. To je můj svět. Svět, v němž se vyznám, kde si dovedu poradit, kde mne sotva něco překvapí: kde jsem „jako doma“. Docela malé děti žádný jiný neznají a velmi staří lidé na něm hodně lpí. Když náhodou musím přespát v cizím bytě nebo v hotelu, chvílku mi trvá, než si uvědomím, kde to jsem. Ale i to je svět. Obleču se a jdu na ulici, do školy, do práce. Čas od času zajdu na návštěvu nebo jedu do jiného města, na dovolenou, k moři. To všechno se také stává mým světem, jaksi se k němu přidává a spojuje se s ním, takže je můj svět stále širší a bohatší. Ze školy vím, že svět sahá ještě dál, kde jsem sám nikdy nebyl, za moře, do tropických krajín, do Arktidy. Víím, že to všechno leží na zeměkouli, na té planetě, kde žijeme. Když se večer podívám na oblohu, mohu vidět Měsíc a hvězdy, vesmír, kam se nikdy nepodívám – ale i to je rámec světa.

Svět v tomto filosofickém smyslu mne provází od rána do večera, od dětství do stáří jako protějšek mého bdělého vědomí: nikdy nemohu být bez něho, nemohu se ho zbavit. Leda když usnu, omdlím nebo když se opiju – když se svého vědomí zbavím. Všechno, s čím se setkávám, co potřebuji, co mne zajímá

i čemu se vyhýbám, všechno je v tomto světě. Mluvili jsme už o tom, jak se z tohoto světa pro mne „vyloupávají“ významy a věci, když na ně zaměřím pozornost. Ale nemohly by být věcmi, kdyby neměly tohle univerzální a vždypřítomné pozadí, podlahu a zem, na níž stojí, okolí, z něhož vystupují, prostor a světlo, díky nimž je vidím, slyším a mohu nahmatat. Jan Patočka si všiml, že české slovo „svět“ nejspíš souvisí se slovem „světlo“. Ostatně oslněný zajíc většinou nedokáže uskočit ze silnice, udělat ten „skok do tmy“, který by mu zachránil život, protože i pro něho je teď svět jen tam, kde je vidět. Pro Řeky byl svět *kosmos*, což také znamená krásu, úpravné uspořádání, řád. Latinské *mundus* znamená také „čistý“ a anglické *world* něco jako „lidský věk, pokolení“. Není už tohle kus filosofie v kostce?

Svět není jen skladiště věcí, ale vládne v něm jistý pořádek. Ten platí nejenom doma, na zahradě nebo v parku, ale dokonce i na smetišti. Přirozeným a nezbytným středem svého světa jsem vždycky já sám. Tomu se nelze vyhnout a není to ještě projev egocentrismu, i když to k němu snadno vede. „Já“ totiž nejsem ve světě jako nějaký poletující duch, nýbrž vždycky jako tělo, které je právě zde a nikde jinde. Dívám se vždycky odsud a můj pohled je vždycky právě můj. S tím bych měl počítat a být si vědom, že druzí vidí věci odjinud a proto možná jinak, ale změnit na tom nemohu nic. „Já“ znamená vždycky „já-zde“, a jak ještě uvidíme, také „já-zde-ten“.

Ve světě vždycky platí nějaké nahoře a dole, které si stále uvědomuji a které mi připomíná zemská tíže: kdybych na okamžik nevěděl (třeba v lavině), stačí pustit něco z ruky. Pro člověka, který si odjakživa zakládá na své vzpřímené chůzi, na tom, že dělá všechno pro to, aby se na rozdíl od svých čtyřnohých příbuzných od země co nejvíc vzdálil, má nahoře a dole nesmírný význam: slova jako vysoký a nízký, vzhůru a dolů, výš a níž používáme ve stovkách metafor, kde zdaleka neznamenají jen orientaci v prostoru. Spodní úmysly, nízké jednání, vysoké cíle, stále výš. „Dolů“ znamená k zemi, s kopce, od deseti k pěti, případně do země a pod zem, „nahoru“ do vyššího postavení, k moci, ke Slunci, k nebi.

Moje tělo je vůči tomuto světu jistým pro člověka charakteristickým způsobem utvářeno. Dobře to vynikne ve srovnání se zvířaty. O vzpřímené chůzi jsme už mluvili. Díky ní se sice pohybujeme méně jistě než kamzík nebo pes, zato máme daleko širší rozhled a dvě volné ruce. Oproti zvířatům, která se většinou

dívají do stran, máme oči vedle sebe, které se dívají dopředu. Proto sice nevidíme kolem sebe a za sebe, zato máme daleko lepší prostorové vidění. Místo všelijakých čumáků, sosáků, chobotů, zobáků máme poměrně nenápadná ústa, kterými bychom se těžko najedli: potravu si do nich musíme podávat rukama nebo dokonce vidličkou. Zato si dovedeme poradit téměř se vším a co nemůžeme dát do úst rovnou, umíme rozlámat, rozkrájet nebo dokonce uvařit a upéct. Očima se díváme dopředu a tak je člověk asi jediný živočich, který vidí, co jí, „vidí si do úst“. Všimli jste si někdy, jak kos zápasí s tím, že tam, kam klove, nevidí? V tomhle prostoru přímo před očima operují i naše ruce. Tím vzniká jedinečná možnost něco vzít do ruky, podat a prohlédnout zblízka. Díky spolupráci rukou a očí má člověk před sebou malý prostor, kam může nejlépe soustředit pozornost a kde může uplatnit své možnosti: dítě tu má „svůj píseček“, dospělý své „pracoviště“, nejčastěji stůl. Tady se s ním žádný živočich nemůže měřit.

Jako většina zvířat jsme svým tělem ve světě vždycky orientováni také dopředu: to je směr, kterým se obvykle pohybujeme, díváme, kam házeme a kam také myslíme. I „dopředu“, případně „vpřed“ je pro člověka důležitá metafora s množstvím vedlejších významů: „Kupředu, zpátky ni krok“. Protože se dopředu pohybujeme, představujeme si tak i svůj život: minulé je „za námi“ a to, co nás čeká, co vyhlížíme, po čem toužíme nebo čeho se strachujeme je někde „před námi“.

Tak se „před námi“ tvoří to, čemu pak říkáme „prostor“: to, co se „prostírá“. Ten nejbližší, kam dosáhneme, a vzdálenější, kam vidíme až k obzoru. A za ním dál, kam vidět není. Má své nahoru a dolů, dál a blíž a také vpravo a vlevo: z toho pak abstrakci a geniálním zjednodušením velkých filosofů, Eukleida, Descarta a Newtona, vznikl „třírozměrný prostor“ geometrie. Teprve Descartes si totiž všiml, že každý možný směr se dá složit jako kombinace těch tří základních: když člověk stoupá do kopce, jde trochu dopředu a trochu nahoru. Tento „prostor“ je potom tak jednoduchý, že se dá vyjadřovat matematicky a že se v něm dá počítat. Geometrický prostor se ovšem už nebude orientovat podle našeho těla. Na světě a v prostoru totiž nejsme většinou sami. Jsou v něm i jiní lidé, s nimiž se stýkáme, spolupracujeme nebo válčíme. Podle slavného výroku Hérakleitova „všichni bdící mají jeden společný svět“. Kde se bere, když každý z nás má svůj a je jeho přirozeným středem?

Na svět nepřicházíme sami a do samoty, nýbrž mezi jiné lidi a jejich přičiněním. Rodiče nás už čekali a dlouho se o nás museli starat. Člověk je navíc živočich, který od počátku žije ve skupinách a sám by těžko obstál. Komunikace s jinými má pro něho životní význam. Ale chci-li se s někým domluvit, musím nějak překlenout propast a rozdíl mezi mým a jeho světem. Pokud stojíme proti sobě, je moje „vlevo“ pro něho „vpravo“ a co je pro mne dopředu, je pro něho dozadu. Jen když se postavíme vedle sebe, jsou naše „světy“ jakž takž ve shodě. Obecná potřeba sdělovat si zkušenosti a znalosti si vynutila pro člověka charakteristickou schopnost abstrakce. Od čeho v ní abstrahujeme? Především od sebe samých, od svého hlediska, od orientace vlastního těla, od své osoby. Od toho, jak svůj svět vidíme, k tomu, jak svět je. Naštěstí je tato abstrakce už připravena tím, jak vnímáme věci.

Mluví jsme už o tom, že dáme-li si dobrý pozor, jak vlastně vidíme svět a věci v něm, zjistíme, že v perspektivě. Úkol „nakreslit tuto místnost“ chápe realistický malíř i většina dospělých lidí tak, že by měli dát na papír to, co vidí a to tak, jak by to bylo na fotografii – čili perspektivně: předměty se do dálky zmenšují, rovnoběžné linie se sbíhají a úhly se různě zkreslují. Kupodivu malé dítě nebo středověký malíř tuto úlohu chápou úplně jinak. Chtějí nakreslit, jak to „je“. Velké bude ne to, co je nejbližší, ale to, co je nejdůležitější. U domu mohou být klidně vidět všechny čtyři stěny, i když je nemohu vidět najednou, protože vím, že tam jsou. A talíř bude samozřejmě kulatý, protože takový je. S tím, že jedna věc zakrývá druhou, mají oba jisté potíže, a tak se budou snažit obraz uspořádat tak, aby všechny věci byly pokud možno vedle sebe a na všechny bylo vidět. Všimněte si, že na takovém obraze se nedá poznat, „odkud“ se malíř dívá: maluje věci a ne svůj pohled na věci.

To je možná překvapující zjištění. Na první pohled by se zdálo, že nejjednodušší bude nakreslit „to, co vidím“. Jenže to je právě otázka: co vlastně vidím? Nebo přesněji: co mi zůstane jako zkušenost či vzpomínka z toho, co jsem viděl? Nakreslit místnost tak, jak perspektivně vypadá z mého pohledu, není snadné a vyžaduje zvláštní cvik: málokdo z nás by si to troufl. Proto děti a starí malíři raději malovali věci, jak jsou. Nesnažili se zachytit svět, prostor, jak se mi promítá na sítnici, ale právě jednotlivé věci, jak k sobě patří a jak si je pamatuji.

Dnešní dospělý má stejný problém, ale šel by na věc trochu jinak: pokusil by se nakreslit nějakou abstrakci, nejspíš třeba plán nebo půdorys. Ten sice nikdy v životě neviděl – to by se na místnost musel podívat z velké výšky a skrze strop – je to však také pokus zachytit, jak to „je“: budou tam stoly a židle, okna a dveře, všechno na svých místech a ve správných poměrech. A navíc to bude znázornění, které je pro všechny stejné. Perspektivní pohled je vždycky z určitého místa a každý z nás vidí společnou místnost jinak. Plán či půdorys je pro všechny stejný a pokud se spletu, může mne kdokoli opravit. Jako by tedy Hérakleitův „společný svět“ nevznikal až dodatečně, když se potřebuji s někým domluvit. Jako by už naše vlastní zkušenost a vnímání samy od sebe pracovaly na tom, aby svět, který vidíme a zakoušíme, byl nebo mohl být skutečně společný. Na tom se zakládá možnost „nestranného pohledu“, objektivity a vědy.

Svět, který máme kolem sebe, nás provází po celý bdělý život. Nemůžeme se ho zbavit. Ostatně svojí tělesnou stránkou jsme v něm pevně zakotveni a v průběhu života do něj dále pronikáme a prorůstáme. Na tělo navazuje účes, oblečení, šperky a ozdoby, nábytek a byt. Starší člověk má spoustu předmětů, k nimž, jak se říká, „přirostl“, a které zase naopak přirostly k němu. Svůj svět máme tedy stále při sobě. Ale náš vztah k němu může být pokaždé jiný. Zprvu a nejčastěji, říká Martin Heidegger, je to vztah obstarávání. Když se člověk ráno probudí, nahnátne poslepu střevíce a jde se do koupelny umýt. Sáhne pro kartáček nebo pro holicí přístroj, vezme do ruky ručník, dá vařit vodu na čaj. „Svět“ – v tomto případě ložnice, koupelna a kuchyň – je tu prostě místem předmětů, které potřebujeme a které k něčemu slouží. Jinak nás vlastně nezajímají. Mnoho lidí vůbec neví, jak jejich střevíce vypadají. Všimne si jich teprve tehdy, když se rozbijí a sloužit přestanou. O kartáček na zuby se začnu zajímat až ve chvíli, kdy není na svém místě. To se teprve začnu ptát, jaký vlastně byl.

Tam, kde se člověk svému obstarávání nejvíc věnuje, to jest doma nebo na svém pracovišti, vytváří kolem sebe charakteristické upořádání věcí, které k tomu používá. Koupelna, kuchyň, dílna i kancelářský stůl nesou zřetelnou pečť svého „pána“. Každá domácnost je jakýmsi prodloužením a pokračováním svých obyvatel, kteří si ji ke svému obrazu také zařizují. Jeden kolega ve zlatnické dílně vynikal tím, že měl na stole neuvěřitelný pořádek: nářadí srovnané do polokruhu přesně na dosah

ruky a každý nástroj na svém místě. Několikrát jsme se mu jako učedníci zlomyslně pokusili tenhle pořádek zrušit, což nedalo moc práce. Pokaždé si zanádal a místo uklízení – začal pracovat. Zpočátku musel nástroje hledat, ale za půl hodiny už byl zase každý na svém místě. Pořádek zkrátka není na stole, nýbrž v hlavě: teprve odtud se dostává do světa či na stůl.

Zvláštní a intimní souvislost mezi člověkem a jeho bezprostředním okolím nápadně vynikne, když vejdete do bytu blízkého člověka, který právě zemřel. Všechno je tak, jako by tu ještě byl, jen on sám, který toto prostředí tvořil a udržoval, kvůli němuž to tu všechno bylo, už tu není. Naopak rozdíl mezi živým „světem“ skutečného člověka a neživým skladištěm krámů vystupuje v různých skanzenech, které představují „typickou selskou domácnost“, ve výstavních prostorách zámků a v památnících slavných lidí: vnímavější člověk okamžitě vyčítí, že v tomto prostředí nikdy nikdo nežil.

Jiný způsob vztahování ke světu charakterizuje vědec, který něco zkoumá. Na rozdíl od důvěrné blízkosti, příznačné pro domácí svět obstarávání, musí vědec udržovat vůči svému předmětu chladný odstup. Vědec své objekty zřídka zkoumá v jejich přirozeném prostředí: vzhledem k požadavku opakovatelnosti pokusů a pozorování musí vytvářet zjednodušená umělá prostředí a vylučovat vlivy okolí. Živé předměty se proto velmi často preparují a zabíjejí: botanik nejraději pracuje se sušenými rostlinami, entomolog s preparovanými brouky. Vedle odstupů je pro vědecký postoj ke světu příznačná i snaha o přehled: vědec přehlíží a porovnává různé exempláře, nejlépe přišpendlené vedle sebe v jedné krabici.

Takových více či méně odlišných typů postoje k světu bychom mohli najít celou řadu. Připomeňme třeba nezávazný postoj turisty, který navštívené místo zvědavě okukuje, ale ví, že tam nebude žít. „Postoj“ člověka, ležícího na pláži, který po ničem netouží, nic nechce a kterému je docela prostě dobře. Vztah dítěte, které sice má své bolesti a žaly, ale ještě neví, co je to starost. Nebo naopak vztah třeba majitele domu, který fyzicky trpí při pohledu na to, jak mu nájemníci jeho „svět“ ničí.

Je tu ještě jedna zajímavá věc: ve vztahu člověka ke světu jazyk rozlišuje mezi „být“ a „mít“. Tohoto rozdílu si kdysi všiml Gabriel Marcel a Erich Fromm o tom napsal známou knihu. Rozdíl tu jistě je. Tak například jsem Čech, jsem zámečník nebo také filatelista, ale mám byt, auto, chatu. Někoho může překva-

pit, že „mám“ také oči, hlavu, tělo a dokonce „mám se dobře“: „jsem“ tedy zřejmě něco jiného. Obě slovesa se také používají jako pomocná při tvoření minulého času: v češtině „byl jsem“, v angličtině „I have been“. Němčina a francouzština používá obojí: pro slovesa pohybu „být“, pro všechna ostatní „mít“. Jako kdyby tím nejvlastnějším „bytím“ byl právě pohyb.

Z našeho stručného obhlédnutí postavení člověka na světě ovšem vyplývá, že tu není ostrá hranice: „já“, které jako by bylo kdesi uprostřed, „má“ nejdříve své tělo a své starosti, potom šaty a oblečení, pak přijde byt a všechno ostatní. Tak je člověk do světa pevně zasazen, prorůstá do něho a pokračuje v něm. Proto se právo na vlastnictví počítá mezi základní lidská práva. Jsou lidé, pro které ztráta určitých věcí může být bolestivější než ztráta kusu těla. Jakkoli tu tedy není žádná ostrá hranice, rozdíly tu nepochybně jsou. Mezi tím, co je nám „vlastní“ jako noha, postel, dýmka, tím, co stále potřebujeme k životu a v čem žijeme, jako byt nebo kuchyňské nádobí, mezi tím, co máme „v zásobě“, ve sklepe nebo na chatě, a konečně tím, co máme jaksí na dálku, o čem ani nevíme a co nás zajímá jen svou velikostí nebo cenou: majetkem, bohatstvím v užším slova smyslu. Rozdíly jsou v tom, jak s tím, co máme, zacházíme, jakou to pro nás hraje úlohu. To, co máme, nám jistě život umožňuje a činí příjemnějším, zároveň se o to však musíme také starat. Tak se na jedné straně věci stávají našimi věcmi, ale souběžně s tím se i my sami stáváme jaksí „jejich“. Takže nakonec velice záleží na tom, jak se dokážeme bránit přirozené tendenci věcí a majetku, aby se role obrátily a my se stali otroky – čili majetkem – toho, co máme.

O T Á Z K Y

- Popište, jak jsme svým tělem zasazeni do světa a jaká je naše orientace vůči němu! Jak je to, když si lehnete, postavíte se na hlavu?
- Jak byste vysvětlili, že máme každý svůj svět – a přesto se dokážeme domluvit na společném?
- Rozmyslete si rozdíl mezi „být“ a „mít“. Může člověk být, aniž by něco měl? V čem je nebezpečí velkého majetku?
- Vyložte vztah mezi světem a věcmi, o nichž jsme dříve řekli, že se z něho „vyloupávají“.
- Dokázali byste popsat, jaký je svět ve snu? Čím se liší od bdělého?
- Pohovka patří do pokoje, kdežto uprostřed louky působí absurdně. Kde se tato skutečnost využívá, např. v umění?
- Můžeme se někdy setkat s věcí beze světa? Všimněte si třeba obrázků v naučném slovníku nebo na reklamě!